

สภาพการณ์ทางการเมืองที่มีผลต่อการกำหนดความคิดทางการเมือง
เพื่อเป็นอุดมการณ์ของรัฐ

เมื่อตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นนั้นมีปัญหาในเรื่องเสถียรภาพทางการเมืองอย่างมาก นอกจากจะแก้ปัญหาคบวชิการอื่น ๆ แล้ว ชนชั้นนำจำเป็นต้องแสวงหาความคิดหรืออุดมการณ์ที่จะเป็นหลักการในการจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมและช่วยให้ควบคุมสังคมได้ดียิ่งขึ้น ความคิดหรืออุดมการณ์ทางการเมืองนี้หากสามารถสถาปนาให้สอดคล้องกับความจำเป็นของสังคมในเวลานั้น โดยมีความคิดเก่าในสังคมเป็นฐานรองรับพอควรแล้ว ก็จะช่วยให้สามารถจัดระเบียบและควบคุมสังคมอย่างมีประสิทธิภาพขึ้น

ในรัชกาลที่ 1 แนวความคิดเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตของคนกลุ่มต่าง ๆ ยังคงผูกพันกับคำสอนทางศาสนาอย่างมาก เมื่อชนชั้นนำจะสถาปนาความคิดหรืออุดมการณ์ทางการเมืองจึงต้องเลือกสรรความคิดนั้นมาจากศาสนา ในระยะแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์นี้มีสภาพการณ์ทางการเมืองหลายประการที่ทำให้ชนชั้นนำเน้นและให้ความสำคัญแก่พุทธศาสนาเป็นพิเศษ สภาพการณ์ทางการเมืองดังกล่าวได้แก่ ปัญหาการสร้างความชอบธรรมทางการเมืองแก่ระบบการเมืองที่ได้รับการสถาปนาขึ้นใหม่และแก่ผู้ปกครองกลุ่มใหม่ ปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างศาสนจักรกับราชอาณาจักร และปัญหาในระบบไพร่

ปัญหาการสร้างความชอบธรรมแก่ระบบการเมืองและผู้ปกครอง

/ การสถาปนารัฐรัตนโกสินทร์ขึ้นใน พ.ศ. 2325 มิใช่เป็นเพียงการสถาปนาราชธานีใหม่ หากแต่เป็นการสร้างศูนย์กลางของรัฐใหม่ซึ่งเป็นรัฐที่มีลักษณะเฉพาะตัวอีกด้วย แม้จะมีการ "ฟื้นฟู" ศิลปวัฒนธรรมครั้งอยุธยา ก็เป็นการฟื้นฟูรูปแบบมากกว่าเนื้อหา ในขณะที่สภาพของรัฐเปลี่ยนไปจากปลายอยุธยามาก การสานต่อนโยบายขยายอำนาจของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทำให้รัฐใหม่นี้กว้างใหญ่อย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน โดยรวมเอา

ราชอาณาจักรที่อยู่รอบ ๆ เข้ามาอยู่ในระบบการเมืองของรัฐ ชนชั้นนำก็เป็นคนกลุ่มใหม่ และมีลักษณะต่างจากชนชั้นนำในปลายอยุธยา ทั้งยังได้อำนาจมาภายหลัง "การจลาจล" และการสำเร็จโทษพระมหากษัตริย์พระองค์ก่อนอีกด้วย เหตุฉะนั้นการสร้างวาทกรรมแก่ระบบการเมืองที่ได้รับการสถาปนาขึ้นใหม่และแก่ผู้ปกครองจึงเป็นปัญหาที่สำคัญเป็นพิเศษ ทั้งนี้ชนชั้นนำจำเป็นจะต้องให้คำอธิบายแก่การสลายตัวของรัฐและการสูญเสียสิทธิธรรมของผู้ปกครองเดิมพร้อม ๆ กันไปกับการสร้างวาทกรรมแก่รัฐและผู้ปกครองใหม่

แม้ว่ารัฐอันมีกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นศูนย์กลางจะมีรากฐานอยู่บนรัฐที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเป็นผู้นำในการสถาปนาขึ้น¹ แต่ชนชั้นนำของกรุงรัตนโกสินทร์อยู่ในฐานะที่จะปรับปรุงเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบต่าง ๆ ของรัฐได้กว้างขวางและลึกซึ้งกว่า ทั้งนี้เพราะการแตกสลายของราชอาณาจักรอยุธยาได้ผ่านไปเป็นเวลานานพอสมควรแล้ว และกลุ่มการเมืองที่มีอำนาจมากจนอาจเป็นอันตรายต่ออำนาจของกลุ่มผู้ปกครองใหม่ก็ได้ถูกปราบปรามลงแล้ว กล่าวคือ "ผู้ที่นับถือคิดถึงบุญคุณเจ้ากรุงธนบุรี" ทั้งเจ้านายและขุนนางระดับสูงได้ถูกประหารชีวิตมากกว่า 40 คน²

สิ่งสำคัญสำหรับการสถาปนารัฐใหม่อย่างชอบธรรมที่ชนชั้นนำของกรุงรัตนโกสินทร์ได้ทำคือการปิดฉากกรุงศรีอยุธยาลง แล้วตั้งราชธานีใหม่ขึ้นแทนกรุงศรีอยุธยา ความคิด

¹ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงรวมเมืองต่าง ๆ และคนกลุ่มต่าง ๆ ของราชอาณาจักรอยุธยาเข้ามาอยู่ในระบบการเมืองเดียวกันอีกครั้งหนึ่งแล้วขยายอำนาจออกไปยังราชอาณาจักรที่อยู่โดยรอบ เป็นการสถาปนารัฐขนาดใหญ่ขึ้นมาใหม่ ซึ่งเป็นรากฐานให้แก่อันมีกรุงรัตนโกสินทร์เป็นศูนย์กลาง

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำ...", จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี, (กรุงเทพฯ โรงพิมพ์คุรุสภา, 2516), หน้า 208.

ที่จะย้ายราชธานีไปจากกรุงศรีอยุธยาอันมิได้เกิดขึ้นในสมัยกรุงธนบุรี หากแต่เกิดขึ้นในรัชกาลที่ 1 กรุงธนบุรีหาได้ถูกถือว่าเป็นราชธานีไม่ ในเอกสารราชการ สมัยธนบุรีเรียกเมืองนี้ว่า "เมืองธนบุรี" มาโดยตลอด¹

...นโยบายเกี่ยวกับเมืองหลวงดูเหมือนยังไม่มีการตัดสินใจอย่างเด็ดขาดในสมัยกรุงธนบุรี ตลอดรัชสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีโคตรงสร่างพระมหาปราสาทขึ้นในพระราชวังเลย...นโยบายทิ้งกรุงศรีอยุธยาเป็นนโยบายของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งโคตรงสถาปนาเมืองหลวงใหม่ทันทีที่ขึ้นครองราชสมบัติโปรดให้สร้างพระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท สร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามขึ้นเป็นวัดประจำพระราชวังในปีแรก...²

การปิดฉากกรุงศรีอยุธยา ซึ่งหมายถึงการ เปิดฉากกรุงรัตนโกสินทร์นี้ชนชั้นนำจำเป็นต้องให้คำอธิบายเกี่ยวกับการสิ้นสุดของรัฐและนูปกครองอยุธยา ในการนี้ยากที่จะมีคำอธิบายใดที่จะสัมฤทธิ์ผลได้ดีไปกว่าคำอธิบายที่มาจากพุทธศาสนา ทั้งนี้เพราะคนส่วนใหญ่ในรัฐนับถือพุทธศาสนา มาตรฐานทางศีลธรรมและราชธรรมของพุทธศาสนาจึงถูกใช้เพื่ออธิบายว่า ทำไมบ้านเมืองจึงประสบความหายนะภายใต้ราชวงศ์บ้านพลูหลวง³

"พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา" อันเป็นหนังสือซึ่งเป็นที่มาของความรู้ที่สำคัญยิ่งของชนชั้นนำในเวลานั้นได้รับการชำระเพื่อจะให้คำอธิบายเป็นนัยว่าพระมหากษัตริย์ราชวงศ์บ้านพลูหลวงไม่จรรโลงธรรมะของพุทธศาสนา กล่าวคือไคราชสมบัติมาโดยมิชอบบ้าง "โทศราย" บ้าง "ปราศจากความเพียร" บ้าง "มิได้มีพระวิจาร์ณพระเชาวนญาณ" บ้าง "มิได้มีหิริโอตตปปะ และพระทัยหนาไปด้วยอกุศลลามก มีวิตกในโทละมุล โมหะมุล เจื้อไป่ในจิตสันดานเป็นนินทร" บ้าง ทำให้เกิด "กสิยุค" ขึ้น

¹โปรดดู "จดหมายเหตุรายวันทัพสมัยธนบุรี" ประชุมพงศาวดาร เล่ม 37 หน้า 224, 236, 255.

²นิตี เอียวศรีวงศ์, "ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา" หน้า 220.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 223.

เมื่อราชอาณาจักรอยุธยาปราศจากศูนย์กลางที่จะรวมโยงกรรมะของพุทธศาสนาเช่นนี้ จึงไม่มีเหตุผลที่จะดำรงอยู่ และเมื่อศูนย์กลางรัฐก็มิได้ทำหน้าที่ของตน จึงทำให้มหคสิทธิธรรมในการปกครองไปโดยปริยาย¹

หนังสือ "สังคีตยวงศ์" บิดาภากราชอาณาจักรอยุธยาด้วยมาตฐานทางศีลธรรม และราชธรรมของพุทธศาสนาทำนองเดียวกันกับ "พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา" ที่ชำระในรัชกาลที่ 1 มีข้อแตกต่างอยู่บ้างตรงที่ "สังคีตยวงศ์" บรรยายถึงการกระทำผิดศีลธรรมของคนกลุ่มอื่น ๆ ในรัฐนอกเหนือจากพระมหากษัตริย์ด้วย ดังความว่า "ครั้งนั้นเสนาบดีแลอำมาตย์เป็นต้นก็ดี ชาวพระนครก็ดี ชาวชนบทก็ดี ชาวคามนิคมก็ดี พวกกันตั้งอยู่ในอสัจธรรม ต่างก็เป็นคนทุจริตเบียดเบียนซึ่งกันแลกัน"²

ทั้งพระราชพงศาวดารที่ชำระในรัชกาลที่ 1 และ "สังคีตยวงศ์" บรรยายสภาพบ้านเมืองเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาโดยละเอียด โดยให้ภาพเสมือนสัตถันตรกัลป์ "ข้าพหังกันตายอนาถาที่พึ่งมิได้" ทุพภิกขันตรกัลป์ "สัตว์ทั้งปวงตายด้วยอดอาหารเกลื่อนกลาด" และโรคนันตรกัลป์ "สัตว์ทั้งปวงตายด้วยโรคเกลื่อนกลาดคานคั้น"³ "ไตรโลกวินิจจยกถา" ให้คำอธิบายว่า สัตถันตรกัลป์จะเกิดขึ้นเมื่อโทสะบังเกิดกล้าหนาในสันดานสัตว์ ทุพภิกขันตรกัลป์ จะเกิดขึ้นเมื่อโมหะบังเกิดกล้าหนาในสันดานสัตว์ และโรคนันตรกัลป์ จะเกิดขึ้นเมื่อราคะบังเกิดกล้าหนาในสันดานสัตว์⁴ ดังนั้นจึงอาจสรุปได้ว่า

¹โปรดดูเรื่องเดียวกัน, หน้า 203.

²สมเด็จพระวันรัตน์, สังคีตยวงศ์ หน้า 402.

³สมเด็จพระพนรัตน์, พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี (กรุงเทพมหานคร, กองวิชาการ, 2475), หน้า 24. สมเด็จพระวันรัตน์, สังคีตยวงศ์, หน้า 402-405.

⁴พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา ฉบับที่ 2, 1 : 83.

ชนชั้นนำในรัชกาลที่ 1 ได้อาศัยความคิดของพุทธศาสนาอธิบายว่าการสิ้นสุดของราชอาณาจักรอยุธยา นั้นเกิดจากการที่คนทั้งหลายในรัฐมีการกระทำ (กรรม) อันเนื่องมาจากอกุศลมูล คือ รากะ โทสะ โมหะ นั้นเอง

นอกจากจะปิดฉากราชอาณาจักรอยุธยาแล้ว ชนชั้นนำในรัชกาลที่ 1 จะต้องปิดฉากรัฐของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีด้วย การชำระพระราชนิพนธ์พงศาวดารกรุงธนบุรีในรัชกาลที่ 1 กล่าวถึงพระลัญจิวีปลาสของพระมหากษัตริย์พระองค์นี้ในตอนท้ายแผ่นดินอันทำให้พระองค์ทรงทำหน้าที่สำคัญที่สุดประการหนึ่งของพระมหากษัตริย์ที่ตีตามคติพุทธศาสนาบทพร่องนั้นคือทรง "พิพากษากลับเท็จเป็นจริง"¹

การพิสูจน์ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงหมดลัทธิธรรมในการปกครองยังปรากฏเด่นชัดในเอกสารราชการที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างราชธานีกับหัวเมืองและประเทศราช² ด้วย ใน "สารตราตั้งเจ้าฟ้าคเณศวรพระยานครศรีธรรมราช" มีความว่า "พระเจ้าตากสินได้วาระราชการแผ่นดินครั้งนั้นกอบไปด้วยโมหะโลภะ มิได้ประพฤติการให้ชอบโดยชนมบุราณ"³ ใน "ศุภอักษรพระเจ้าเวียงจันทน์ จ.ศ. 1144" อ้างถึงเนื้อความในศุภอักษรที่ทางกรุงรัตนโกสินทร์ส่งไปในเดือน 8 ปีเดียวกันว่า "สมเด็จพระมหากระษัตริราชเจ้าแตกกาลกอรเสวยราชสมบัติมิได้ตั้งอยู่ในยุติธรรม ประพฤติการทุจริตผิดราชประเพณีกระสัตรราชิราช"⁴ และศุภอักษรอีกฉบับหนึ่งกล่าววว่าสมเด็จพระ

¹ "พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี" ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65, หน้า 128.

² เพื่อให้หัวเมืองและประเทศราช "เข้าใจ" ถึงการหมดลัทธิธรรมของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และยอมรับความชอบธรรมของระบบการเมืองและชนชั้นนำใหม่ ซึ่งจะกล่าวละเอียดข้างหน้า.

³ โปรดดูสำเนาสารตราใน จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2516), หน้า 135.

⁴ หอสมุดควชิรญาณ หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1144 เลขที่ 7 ก ชื่อสำเนาศุภอักษรเมืองเวียงจันทน์เรื่องขอราชการเมืองเวียงจันทน์.

พระเจ้ากรุงธนบุรี "ประพตพุทธจริตติคบูรณาฯ ราชประเวณี ก็เกิดฆ่าฟันกันเองล้มตายพินาศ
ฉิบหาย หาผู้ใจปกป้องครองแผ่นดินมิได้"¹

พร้อม ๆ กับการให้คำอธิบายแก่การที่รัฐและผู้นปกครองเดิมหมดสิ้นความชอบ
ธรรมที่จะดำรงอยู่ ชนชั้นนำในรัชกาลที่ 1 ได้สร้างสิทธิธรรมแก่รัฐที่มีกรุงรัตนโกสินทร์
เป็นราชธานี และแก่ผู้นปกครองแห่งราชธานีใหม่นี้ด้วย

รัฐในรัชกาลที่ 1 เป็นรัฐที่ผู้นปกครองพยายามจะสถาปนาอำนาจเหนือหัวเมือง
ที่อยู่ในราชอาณาจักรอยุธยาแต่เดิมให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น ขณะเดียวกันก็รวมเอาลานนาไทย
ล้านช้าง และกัมพูชาเข้ามาเป็นประเทศราชอย่างมั่นคง พร้อมทั้งพยายามจะรวมหัวเมือง
มณฑลอันใดแก่ทวาย มะริด ตะนาวศรี เข้ามาด้วย ผลก็คือก่อให้เกิดระบบการเมืองแบบ
จักรวรรดิขึ้น² ชนชั้นนำในรัชกาลที่ 1 จะต้องสร้างความชอบธรรมแก่ระบบการเมืองนี้

เนื่องจากคนส่วนใหญ่ใน "จักรวรรดิ" นับถือพุทธศาสนา ทำให้เข้าใจได้ว่า
การเลือกสรรเอามาตรฐานทางศีลธรรมและราชธรรมของพุทธศาสนา มาสร้างความชอบ
ธรรมแก่ระบบการเมืองที่มีศูนย์กลางอยู่ ณ กรุงรัตนโกสินทร์จะได้ผลดีที่สุดในทรรศนะของ
ชนชั้นนำ สิ่งสำคัญที่ชนชั้นนำจะต้องทำก็คือการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ให้เป็นศูนย์กลาง
ของโลกพุทธศาสนา และแสดงออกให้เห็นที่ปรากฏว่าพระมหากษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์
ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ดีตามคคิพุทธศาสนา ให้เป็นที่ยอมรับทั้งในราชธานี ในหัวเมือง
และในเมืองประเทศราช เพื่อจะบรรลุเป้าหมายดังกล่าวนี้ จึงได้มีการโจมตีราชธานีและ
พระมหากษัตริย์แห่งอังวะว่าเป็นฝ่ายอธรรม ควบคู่ไปกับการสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ให้เป็น
ศูนย์กลางรุ่งเรืองของพุทธศาสนา และแสดงให้เห็นประจักษ์ว่าพระมหากษัตริย์แห่งกรุง
รัตนโกสินทร์ทรงทำหน้าที่ของกษัตริย์ซึ่งเป็นใหญ่สูงสุดในจักรวรรดิโดยบริบูรณ์

¹ เรื่องเดียวกัน.

² Lorraine M. Gesick, "Kingship and Political Integration...",

การแข่งขันระหว่างกรุงรัตนโกสินทร์กับกรุงอังวะ

หากพิจารณา ระบบการเมืองของแผ่นดินแดนดินใหญ่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ประกอบด้วยราชอาณาจักรต่าง ๆ ที่นับถือพุทธศาสนานิกายเถรวาทแล้ว จะเห็นได้ว่านับแต่สมัยธนบุรี มีศูนย์กลางสองศูนย์กลางกันอยู่คือกรุงอังวะและกรุงรัตนโกสินทร์¹ การแข่งขันความยิ่งใหญ่กับกรุงอังวะนี้เป็นความรู้สึกรวมของชนชั้นนำมาแต่สมัยธนบุรีแล้ว ดังปรากฏหลักฐานในหนังสือราชการที่มีไปมาระหว่างกรุงธนบุรีกับเวียงจันทน์ ซึ่งฝ่ายกรุงธนบุรีพยายามโน้มน้าวให้ทางเวียงจันทน์ยอมรับความเหนือกว่าของไทย ถึงกับประกาศในปี พ.ศ. 2318 ว่า "ถ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตไม่เชื่อจงยุบยงขึ้นไปให้พระเจ้ากรุงอังวะเร่งยกลงมา ฝ่ายกรุงศรีอยุธยาจะพิฆาตให้กลิ้งอยู่ในกลางสมรภูมิ อีกประการหนึ่งจะจับเป็นให้โลกทั้งปวงเห็นทั่วซั่วคือประการใด กรุงศรีสัตนาคนหุตจะได้ศนาทั้งสองฝ่าย"² ชนชั้นนำแห่งกรุงธนบุรีประนามว่า "พม่าหมื่นรายอาชกรรม"³ และสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี "จใดย้ายเสียซึ่งอาสัจแลอาชกรรม"⁴ นั้น โดยทางฝ่ายธนบุรีจะ "ต้านต่อทำไปกว่าจะได้กรุงอังวะ"⁵ หลังจากนั้นสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี "จใค้สร้างกรุงหงสาวดียกยอดพระเจดีย์ถึงก่อสร้างกุศลตามพระพุทธรูปท่านาย"⁶

เมื่อถึงรัชกาลที่ 1 การโจมตีฝ่ายอังวะด้วยมาตรฐานทางศีลธรรมและราชธรรมของพุทธศาสนาดูกลับหนักไว้ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาที่ได้รับการชำระใน

¹ Ibid., pp. 134-141.

² กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2501), หน้า 396.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 389.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 378.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 369.

⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 378.

รัชกาลนี้ โดยเน้นความคิดในเรื่องกรรมสนองกรรมอย่างชัดเจน "พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์" บรรยายการสงครามครั้งใหญ่ระหว่างไทยกับพม่า โดยละเอียด คำเป็นความเบื้องต้นจากความอ่อนแอและความปราชัยของอยุธยาต่อพระเจ้าบุเรงนอง สืบเรื่องต่อลงมาจนถึงสมัยที่ไทยฟื้นฟูกำลังภายใต้สมเด็จพระนเรศวรและจบลงที่ความหายนะตกแก่ราชวงศ์บุเรงนอง สมเด็จพระนเรศวรได้กลายเป็นวีรบุรุษยิ่งใหญ่ที่สุดของสมัยรัตนโกสินทร์ซึ่งทรงรำลึกถึงภารกิจสำคัญของพระองค์คือการเป็นองค์เอกอัครพุทธศาสนูปถัมภกอยู่เสมอ¹

การสร้างภาพกรุงรัตนโกสินทร์ที่เหนือกว่ากรุงอังวะในกรอบความคิดของพุทธศาสนามีความหมายสำคัญต่อสถานะของกรุงรัตนโกสินทร์ทั้งในสายตาของหัวเมืองและประเทศราช ใน พ.ศ. 2336 ทางกรุงอังวะ "ขอเป็นไมตรี" ผ่านมาทางเจ้าเมืองเมะตะมะ มีความในศุภอักษรจากเมืองเมะตะมะตอนหนึ่งว่า "พระเจ้าอังวะปรารถนาโพธิญาณ เมตตากาฤณาแก่สัตว์"² ทางกรุงรัตนโกสินทร์ได้มีตราสั่งให้พระยากาญจนบุรีตอบไปยังเจ้าเมืองเมะตะมะด้วยเนื้อความที่แสดงถึงความเป็นกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่กว่าตามคติพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เพราะแม้แต่ข้าศึกก็ยังได้รับความเมตตากาฤณา ดังความว่า "เจ.ศ. 1147 ปี พระเจ้าอังวะก็ยกทัพมา ฝ่ายกรุงเทพฯตั้งอยู่ในกรุณาการุญแก่ประชากรพวกพลทั้ง 2 ฝ่าย เพื่อพ้นชีวิตอันตรายออกุศลกรรม"³ ใน พ.ศ. 2334 เมืองทวายได้แต่งตั้งซึ่งประภคด้วยพระสงฆ์สืบรูปเข้ามาขอ "สวามิภักดิ์" ต่อกรุงรัตนโกสินทร์ หนังสือของพระบาททวายมีเนื้อความตอนหนึ่งว่า

¹โปรดคุณ นิธิ เอียวศรีวงศ์, "ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์...", หน้า 208. และ ชาญวิทย์ เกษศรีศิริ "พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์และสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1" เรื่องของสองนคร (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เจ้าพระยา, 2524), หน้า 243-270.

²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 237.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 236.

...พระเจ้ากรุงอังวะทุกวันนี้มิได้ตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม และสังคหวัตถุ 4 ประการ ตามพระราชประเพณีสมเด็จพระบรมมหากษัตริย์ราชสีมมวแตกอน กลับความเท็จเป็นจริง ชาดจากเมตตากาธณา...ตั้งมองละเจสูงลงมากินเมืองเม้าะตะมะ...เจ้าเมืองเม้าะตะมะใหญ่เรียกเอาเงินแก่เมืองทวาย เมืองมะริด เมืองตะนาว 2 เดือน 3 เดือนครึ่งหนึ่งเงินถึง 200 ชั่ง 300 ชั่ง อนาประชาราษฎร์โคความเดือดร้อนนัก...จะขอเอาพระราชกฤษฎาเดชาภาพพระบารมีสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปราสาททองไปปกครองป้องกันเกษตรผลสัตว์นิกรในเมืองทวาย...¹

หนังสือนี้สะท้อนความคาดหวังว่าพระมหากษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์จะทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ดีตามคติพุทธศาสนาที่ทรงมีความเมตตากาธณาไม่ให้นำเอาภัยมาจนเกินควรเหมือนกษัตริย์อังวะ

การโจมตีพม่าโดยอาศัยกรอบความคิดของพุทธศาสนามีความหมายในทางช่วยสร้างกำลังใจแก่คนไทยซึ่งเคยพ่ายแพ้พม่าอย่างยับเยินและได้รับความทุกข์ยากแสนสาหัสด้วย ดังมีจดหมายเหตุเกี่ยวกับมงคลนิมิตรใน พ.ศ. 2335 เมื่อเกิดศึกระหว่างมคค้ำกับมคค่างซึ่งจบลงด้วยกาที่ "มคค้ำตายกลาดไป...มคค่างแต่ตัวหนึ่งก็หาตายไม่" และนกรจาบพากัน "บินเอาศีสะโคนกำแพงตายสิ้นทั้ง 50 ตัว" พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

...ทรงพระวิจารณ์ญาณแจ้งในพระปรีชา...จึงมีพระรุษบริหารตรัสพญากรท้านายว่า นกรจาบนั้นเป็นศัตรูแก่เขาในนา เหนโคแก่ไธพมาชาศิกมาชิงเขาในนาหวังจะตัดชีวิตรสมณชีพรหมณอนุประชาราษฎร์ในเมืองทวาย ฝ่ายมันก็จักพินาศฉิบหายไปเอง...อนึ่งมคค้ำนั้นโคแก่ไธพมาชาศิกด้วยเหตุว่ามันลักพุงค้ำชาคำ ใจก็เปนอกุศลลามกหยาบชาก็จักเป็นค้ำ...ฝ่ายมคค่างเหนโคแก่ก้องทับไธ...ประกอบรควยกองการกุศลสุจริต เป็นที่ตั้งแห่งบวรพุทธศาสนาจักเป็นแกวแกวบัทธมราชรุงโรจโซตนาการ ก็เหนวาไธพมาชาศิกซึ่งยกมานั้นจ้อปราไซพวยแพพินาศฉิบหายเปนเทอันเมืองมอญเมืองอังวะนั้นหาพนเง้อมพระหัดไม่...²

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 213-216.

² หอสมุดวชิรญาณ หมูจดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1154 เลขที่ 1 ชื่อ มงคลนิมิตรว่าด้วยเรื่องมคค้ำมคค่างและนกรจาบกระทำให้งเกิดเป็นมงคลนิมิตรต่าง ๆ.

เมื่อกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จนำกองทัพไปตีพม่าใน พ.ศ. 2336 ก็ทรงแต่งเพลงยาวซึ่งมีความตอนหนึ่งว่า

... อ้ายชาติพม่ามันอาชรรม์	เทียวล่างขอมซัดทุกพารา
.....
มันไม่คิดบาปกรรมอายลำบาก	แต่พลัดพรากจากกันทุกแห่งหน
อันเหล่าอาสาตียทรชน	ครั้งนี้จะpunเป็นซูลี
เพราะเหตุบาปกรรมมาซ้ำเติม	จะpunเพิ่มไทรยาบยับยี่... ¹

ในขณะที่เนิ่นภาพของฝ่ายกรุงอังวะผู้รุกราน ชนชั้นนำของกรุงรัตนโกสินทร์ก็พยายามเสนอภาพฝ่ายกรุงรัตนโกสินทร์ที่จะไม่เบียดเบียนผู้ใดโดยไม่จำเป็น เพราะไม่ต้องการให้ "นิคพระราชประเพณีธรรม ประการหนึ่งกิติศัพท์จะลือไปในนานาประเทศ เมืองใหญ่น้อยทั้งปวงจะว่ากรุงเทพมหานคร... ไม่มีความเมตตาการุณา"² ด้วยเหตุนี้ ศุภอักษรจากอัครมหาเสนาบดีกรุงรัตนโกสินทร์ถึงพระเจ้าแผ่นดินแห่งเวียงจันทน์ใน พ.ศ. 2325 จึงพยายามให้คำอธิบายเกี่ยวกับกรณีที่พระมหากษัตริย์ของตนเคยยกทัพไปที่เวียงจันทน์ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีว่า

... สมเด็จพระพุทธเจ้ามกุฎเกล้าอยู่หัว ณ กรุงเทพมหานครศรีอยุธยาทุกวันนี้ ปรารถนาพระบรมโพธิญาณสรรพคุณ มีพระกรุณาญาณเอนคัสถวโลกทั้งปวงมิใคร่เลือกหน้า ทรงพระไทยจะบำรุงพระวิโนยปริยัติศาสนาในเมืองลาวเขมรให้วัฒนาการรุ่งเรืองสืบไป มิใคร่ทรงพระไทยที่จะรวบรวมชาวกรุงเวียงจันทน์บุรีหามิใคร่ เหตุมีผู้บังคับด้วยราชอาณาจักรซัดมิใคร่ จำเป็นด้วยรักชีวิตรตางคนตางปองกันรักษากษัตริย์กันตางตางสองฝ่ายหาประโยชน์มิใคร่ สังเวคตลอดพระไทยคชหนึ่งขามุตรอันเกิดแต่อรุพระองค์เสีย...³

¹ กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2516), หน้า 278.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 399.

³ หอสมุควชิรญาณ หมูจจดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1144 เลขที่ 7 ก.

ใน พ.ศ. 2337 มีพระราชสาส์นไปยังเวียงคานม ประกาศว่า

... ถึงกรุงเทพมหานครศรีอยุธยาจะไปตีไค้เมืองเวียงจันทน์ เมืองพวน แลเมืองลาว
ทงปวงมาเป็นชาชอบชดเชยเสมา พระเจ้าเวียงจันทน์องค์เก่าถึงแก่อิราไลยแล้ว
กรุงพระมหานครศรีอยุธยามีความเมตตากรุณามีให้เสียดราชประเพณี ทำนบ่าง
ปลูกเสียดทงเจ้านั้นทเสนญเป็นราชบุตรให้คืนมาครองเมืองเวียงจันทน์บุรีสืบตระกูล
สุริยวงษ์ต่อไป...¹

แล้วกล่าวยืนยันในตอนท้ายว่า

... ฝ่ายกรุงพระมหานครศรีอยุธยา ค่างทศพิชราชธรรมอันเสมอ มิได้คิด
เบียดเบียนแกมบ้านเมืองใหญ่อยู่ลุดคาวาณิชนานาประเทศ มีแต่เมตตาเป็นตน
อุปมาคุดจั้งเขาพระสุเมรุราชแลมหาสาครสมุทรอันเป็นที่พำนักนี้อาไศรยแกเทวา
มนุษย์แลฝูงมัจฉาชาติทงปวง...²

ใน พ.ศ. 2348 กองทัพที่ขึ้นไปเชียงตุง เชียงรุ่ง เมืองลื้อ และสิบสองปันนา
พาเจ้าแสนหัวฟ้าท้าวพระยาเมืองลื้อ สิบสองปันนากับหัวเมืองลาวที่ยอมสวามิภักดิ์ลงมา
เผ่าถวายเครื่องราชบรรณาการ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็

... ทรงพระราชดำริว่าหัวเมืองเหล่านี้ถึงจะสวามิภักดิ์ได้ไว้เป็นเมืองขึ้นก็คงจะ
รักษาไว้ไม่ได้... ครั้นจะพากรอบครัวไว้ในบ้านเมืองเราเขาก็ไม่มีความผิดสิ่งไร
... จะทำคั้งนั้นก็ป็นอันรพาลไปหาเป็นยุติธรรมไม่ จึงโปรดให้ปลดอยเจ้าแสนหัวฟ้า
และท้าวพระยาเจ้าเมืองต่าง ๆ พากรอบครัวกลับขึ้นไปบ้านเมืองทั้งสิ้น ครั้นนั้น
พระเกียรติยศก็แผดผานไปทั้ง 4 ทิศ...³

การประกาศพระบรมเชษานุภาพของกษัตริย์ที่ดีตามคติพุทธศาสนานอกจากจะ
กระทำกันในการติดต่อย่างเป็นทางการระดับราชอาณาจักรแล้ว ยังปรากฏให้เห็นใน

¹กรมหลวงนรินทร เทวี, จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทร เทวี,
(กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2501), หน้า 397-398.

²เรื่องเดียวกัน.

³เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1,
หน้า 321-322.

"จดหมายส่วนตัว" ระหว่างลุนกับหลานสาวมอญคือพระยามหาโยธาขุนนางกรุงรัตนโกสินทร์ กับอุปากองขุนนางกรุงอังวะ จดหมายของอุปากองผู้เป็นหลานมาถึงลุนใน พ.ศ. 2345 กล่าวว่ "ควยเจ้าแห่งเราผู้เป็นเชื้อวงหมมหาสมมุติราชมาแต่พระไอยกาพระไอยกี ทรง ทศธรรม 10 ประการ อปรีหาธิยธรรม 7 ประการ ทรงธรรมสังคหะ 4 ประการ รักษา มิได้ขาด ปราชนาเปนมหาสัมโพธิ"¹ ฝ่ายพระยามหาโยธาตอบจดหมายในปีถัดมาีความ ตอนหนึ่งว่า

...แต่ขอซึ่งเจ้าสรรเสริญยกยอจำวอังวะ ว่าเปนเชื้อวงหมมหาสมมุติมาแต่พระไอยกาพระไอยกี ว่าทรงทศมิตรราชธรรมมีบุญสมภารมากนั้ก เนื้อความทรงนี้จะเป็น ประการใดลุนก็ยอมรู ยอมเหมายแลกอนลัน... ซึ่งหลานทานมีหนังสือมาถึงลุนคั้งนี้ ลุนแทบจะไคยิดควย...²

กล่าวได้ว่าการแข่งขันระหว่างกรุงรัตนโกสินทร์กับกรุงอังวะในระบบการเมือง ของดินแดนดินใหญ่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ทำให้ชนชั้นนำในรัชกาลที่ 1 ต้องพิสูจน์ความ ขอบธรรมของกรุงรัตนโกสินทร์ในกรอบความคิดของพุทธศาสนา เพื่อให้เป็นที่เลื่อมใสและ เป็นที่ยอมรับของคนทั้งในราชอาณาจักรและในประเทศราช ในการนี้ชนชั้นนำของกรุง รัตนโกสินทร์ได้ท้วโดยการสถาปนาคฤมการณ์ของรัฐที่เน้นว่าพระมหากษัตริย์แห่งกรุง รัตนโกสินทร์ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ซึ่งเป็นธรรมิกราชาธิราช และทรงปฏิบัติภารกิจของ พระองค์เพื่อนำคนทั้งหลายในจักรวรรดิให้ดำเนินไปสู่จุดหมายปลายทางอันประเสริฐของ ชีวิตตามคติพุทธศาสนาคือนิพพาน³

¹ หอสมุดควชิรญาณ, หมูจดหมายเหคุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1165 เลขที่ 1 ชื่อ หนังสือพระยามหาโยธาถึงอุปากองผู้หลานว่าควยการส่วนตัวและเบ็คเตเล็ก.

² เรื่องเดียวกัน.

³ โปรดคอบที่ 4.

การแข่งขันระหว่างพระราชวังหลวงกับพระราชวังบวรสถานมงคล

ในการสร้างลัทธิธรรมของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก นอกจากพระองค์จะทรงแสดงให้เห็นว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ดีตามคตินิพพานศาสนาเหนือกว่าพระมหากษัตริย์แห่งอังวะแล้ว เข้าใจว่าพระองค์ทรงแสดงให้เห็นว่าทรงมีพระบารมีเหนือกว่ากรมพระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งทรงมีพระราชอำนาจสูงยิ่งในเวลานั้นด้วย

กรมพระราชวังบวรสถานมงคลทรงมีพระราชอำนาจมากมาตั้งแต่สมัยธนบุรี ทรงเป็นพระยายมราชตั้งแต่ พ.ศ. 2313 หลังจากนั้นไม่นานก็ได้ดำรงตำแหน่งเจ้าพระยาสุรสีห์พิณวาทิราช ผู้สำเร็จราชการเมืองพิณโลก "พระเชษฐานุภาพเลื่องลือจนพวกพมาชาติกรเรียกพระนามว่าพระยาเสือในครั้งนั้น"¹ เข้าใจว่าในรัชกาลที่ 1 พระบรมเชษฐานุภาพของวังหน้าคงสูงเด่นยิ่งขึ้นทุกทีจนนำไปสู่เหตุขาดความในระหว่างวังหลวงกับวังหน้า ซึ่งรุนแรงถึงจุดสุดท้ายจนถึงกับลากปืนขึ้นป้อมเผชิญหน้ากันในปลายปี พ.ศ. 2339²

เมื่อเทียบกับฝ่ายวังหน้าแล้วกำลังกองทัพของฝ่ายวังหลวงจะอ่อนแอกว่า เห็นได้ในการทำสงครามหลายคราว เมื่อคราวรบพม่าที่เมืองราชบุรี พ.ศ. 2328 เจ้าพระยาธรรมาและพระยายมราชแม่ทัพฝ่ายวังหลวง "มีความประมาท...หารูวากองทัพพม่ายกเข้ามาตั้งอยู่ที่ใดไม่"³ ในขณะที่กองทัพพระยากลาโหมราชเสนา และพระยาจาแสนยกกรขุนนางวังหน้า "ตอรับเป็นสามารถ...แย่งค่ายได้...จับได้ไพร่พลพม่าเครื่องศาสตราวุธต่าง ๆ เป็นอันมาก"⁴ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลถึงกับกราบทูลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะขอพระราชทานประหารชีวิตเจ้าพระยาธรรมาและพระยายมราช

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 301.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 254-255.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 123.

⁴ เรื่องเดียวกัน.

เสียด¹ ใน พ.ศ. 2330 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จยกทัพหลวงไปตี
 ทะวาย ปรากฏว่ากองทัพกระทำกรไม่สำเร็จ² ต่อมาใน พ.ศ. 2336 เสด็จยกทัพหลวง
 จะไปตีเมืองพม่าโดยยกไปทางบก ขณะที่ฝ่ายกรมพระราชวังบวรฯ ไปตั้งต่อเรือรบอยู่ฝั่ง
 ทะเลตะวันตก แล้วจะยกเป็นทัพเรือไป ระหว่างการสงครามครั้งนี้กรมพระราชวังบวรฯ
 ทรงนิพนธ์เพลงยาวแสดงความในพระทัยว่า

... เกรงกริ่งอยู่แต่ข้างทัพบก	จะไม่ยกหักได้ให้ถึงที่
.....
เท่านี้ดอกที่วิทกใจ	จะทำให้เสียการเหมือนทวาย
เมื่อชนะแล้วกลับแพ้ให้แซไป ³

ปรากฏว่าในการสงครามคราวนี้ฝ่ายทัพบกพ่ายแพ้แก่ทัพพม่าและทะวาย ถึงกับ "เสียดเจ้า
 พระยามหาเสนาในที่รบ ศพก็มีได้... เสียไพร่พลครั้งนั้นมาก"⁴ ใน พ.ศ. 2347 เมื่อ
 กรมพระราชวังหลัง⁵ และพระยายมราชยกทัพไปตีเชียงใหม่ "กลับลงมาเปล่า ไม่ได้

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 124.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 167-176.

³ "เพลงยาวกรมพระราชวังบวรสถานมงคล" ใน จดหมายเหตุความทรงจำ
กรมหลวงนรินทรเทวี, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2516), หน้า 278.

⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1,
 หน้า 232-234.

⁵ เข้าใจว่าในความขัดแย้งระหว่างวังหลวงกับวังหน้า กรมพระราชวังหลังอยู่
 ข้างพระราชวังหลวง ดังปรากฏในคราวที่กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จยกทัพไปตีเชียงใหม่
 คืนจากพม่าใน พ.ศ. 2345 แล้วประชวรอยู่เมืองเถินจึงต้องรับสั่งให้กรมพระราชวังหลัง
 เป็นแม่ทัพเสด็จขึ้นไปแทน ทรงเตือนว่า "อย่าให้คิดว่าพี่ (วังหลวง) ว่าน้อง (วังหน้า)
 เอาแต่การแผ่นดินตามอาชญาทัฬหี" โปรดดูเรื่องเดียวกัน, หน้า 290.

ราชการสิ่งใด" ขณะที่กองทัพลาวตีพม่าแตก ได้ครอบครว้ลาวในเมืองเชียงแสนกว่าสองหมื่น¹

ส่วนกองทัพฝ่ายพระราชวังบวรฯ นั้นประสบความสำเร็จในการสงครามเสมอในการศึกกับพม่าครั้งที่ 1 พ.ศ. 2328 ทรงกำหนดทัพพม่าได้สำเร็จ² ในคราวปราบหัวเมืองมลายูใน พ.ศ. 2328 ครั้งนั้น "พระเจ้านุภาพก็ย้ายแม่ไปในมลายูประเทศทั่วทั้งปวง"³ ใน พ.ศ. 2330 เสด็จขึ้นไปตั้งเมืองเชียงใหม่⁴ ต่อมาเกิดศึกพม่าครั้งที่ 3 ทัพพม่าล้อมเชียงใหม่ กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จยกทัพขึ้นไปตีทัพพม่าแตกพ่ายไป พระยาเชียงใหม่ได้ถวายพระพุทธรูปหนึ่งองค์แก่พระองค์ในคราวนั้น⁵ ใน พ.ศ. 2345 ก่อนสวรรคตเพียงหนึ่งปีก็ยังมีเสด็จยกทัพขึ้นไปจะตีเชียงใหม่คืน แม้ทรงพระประชวรหนักเสด็จไปไม่ถึงแตกกองทัพฝ่ายพระราชวังบวรฯ มีกรมขุนสุนทรภูเบศร์และพระยาเสนหาภูธรเป็นแม่ทัพที่มีส่วนอย่างสำคัญในการตีพม่าแตกพ่ายไป⁶

จากกรณำกองทัพออกไปทำสงครามในหัวเมืองอยู่เสมอทำให้เราเชื่อว่ากรมพระราชวังบวรฯ ทรงมีอิทธิพลอย่างสูงในหัวเมือง ทั้งหัวเมืองภาคเหนือ ภาคใต้ และภาคตะวันตก เมื่อกรมพระราชวังบวรฯ สวรรคต พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกคำรัสว่า "จะไม่เข้านแล้ว"⁷ เสนาบดีข้าราชการหลายคนช่วยกันกราบทูลคัดค้านว่า "ซึ่งจะไม่ทำพระเมรุพระราชทานเพลิงนั้นไม่ควรด้วยราษฎรและหัวเมืองเป็นอันมาก..."

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 310.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 106-124.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 140-141.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 159.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 246.

⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 288-292.

⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 311.

จะตีเทียนต่าง ๆ ไป"¹

เข้าใจว่าก่อนหน้า พ.ศ. 2337 กรมพระราชวังบวรฯ ทรงมีสัมพันธไมตรีกับเมืองประเทศราชมากกว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ในความสัมพันธ์กับล้านช้าง ทรงมีความสัมพันธ์อันดีกับพระเจ้านันทเสนกษัตริย์แห่งเวียงจันทน์ ใน พ.ศ. 2337 พระเจ้านันทเสนต้องขอหาเป็นกบฏ แม่จะลงมาเข้าสู่ความตามแจ้งในศุภอักษร โดยตีแต่ก็แพ้โจทก์ รัชสั่งให้ลงโทษถึงประหารชีวิต กรมพระราชวังบวรฯ ทูลขอพระราชโองงให้จึงเพียงแต่ต้องพ้นราชการในเรือนจำ ปีต่อมากรมพระราชวังบวรฯ ทรงผนวชได้ขอรับพระราชทานโทษเจ้านันทเสน แต่หาโปรดพระราชทานไม่² ในความสัมพันธ์กับล้านนา กรมพระราชวังบวรฯ ทรงได้พระชนินุราชของพระยาภาววิละเป็นชายา³ ที่มมกรมพระราชวังบวรไคทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้สร้างบ้านรับแขกเมืองเชียงใหม่ไว้ด้วยเรียกว่าบ้านหลวงของเจ้าฟ้าพิบูลทอง⁴ ส่วนความสัมพันธ์กับกัมพูชานั้นไม่พบหลักฐานที่จะช่วยให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างผู้มีอำนาจในกัมพูชาขณะนั้นกับกรมพระราชวังบวรฯ อย่างชัดเจน นอกจากการที่พระองค์ทรงไค้นักงออีและนักงอเภา พระราชธิดากษัตริย์พระองค์ก่อนของเขมรเป็นพระสนมเอก⁵ นักงออีและนักงอเภาคงมีบทบาททางการเมืองไม่น้อยหนังสือ "นิพนพานวังนา" ซึ่งนิพนธ์โดยพระองค์เจ้ากัมพูฉัตรพระธิดาของนักงออีกล่าววว่าเมื่อเกิด "กบฏพระองค์เจ้าดำควนพระองค์เจ้าอินทปัต" ในปีที่พระราชบิดาสวรรคตนั้น

¹ เรื่องเดียวกัน.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 244, 251.

³ โปรดดู Klaus Wenk, The Restoration of Thailand under Rama I, p. 93.

⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 303.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 47.

นักงออีกก็ต้องสงสัยว่ามีส่วนในการกบฏ ดังความว่า "ท่านมันหมายชนนี้ที่ส่งไสย กระทบมัจฉินเป็นบุตรสุคคาลัย"¹ นาสังเกตความผู้สำเร็จราชการกรุงกัมพูชาธิบดี คือ พระยาอภัยภูเบศร์ ซึ่งเป็นผู้พานักงอ นักงอเภา และนักงอเอง เขามายังกรุงรัตนโกสินทร์ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งนี้ในปี พ.ศ. 2326 นั้น ในระยะหลังไม่เป็นที่โปรดปรานของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเท่าใดนัก ใน พ.ศ. 2333 เจ้านมกักกล่าวโทษเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ โปรดฯ ให้มีศฤงคารทอม่มีความว่า "ไคทราบวาเจอนมกักตั้งอยู่ในสัจยสุจริต พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวคือพระทัยยิ่งนัก... ฝ่ายกรุงกัมพูชาธิบดีเล่าเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ก็มีไคเป็นเชื้อวงศ์เจ้า"² ใน พ.ศ. 2337 ปีเดียวกับที่พระเจ้าันนทเสนทองพระราชอาชญาฐานกบฏ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เสด็จนักงอเองซึ่งทรงเลียงเป็นพระราชบุตรบุญธรรมมาแต่ชนมายุไค 10 ขวบให้เป็นเจ้าประเทศราชครองกรุงกัมพูชาธิบดี และนับแต่นั้นไป เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ก็เป็นแต่เพียงผู้บังคับบัญชาเมืองพระตะบองและเสียมราฐ ซึ่งขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ เท่านั้น³

กรมพระราชวังบวรฯ คงมีไพร่ในสังกัดมากมาแต่ต้นรัชกาล มีความในพระราชพงศาวดารว่าคราวเสด็จไปหัวเมืองมลายูโดยทางทะเลใน พ.ศ. 2328 "พลรบพลแจว 20,000 เศษ ลวนแต่ข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรฯ ทั้งสิ้น"⁴ ทรงมีพระราชอำนาจแต่งตั้งขุนนางวังหน้าทั้งหมด⁵ - ขุนนางเหล่านี้มีฐานะเป็นมูลนายขึ้นตรงต่อพระองค์ เมื่อ

¹ กรมหลวงนรินทรเทวี, "จดหมายเหตุความทรงจำ...", 2501, หน้า 523.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 205-206.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 241-243.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 125-126.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 25-26.

เกิดสงครามก็คุมกองทัพของฝ่ายกรมพระราชวังบวรฯ ออกไปรบ ชัยชนะในการสงครามเสมอ ๆ คงนำความมั่งคั่งมาสู่กรมพระราชวังบวรฯ มาก เพราะเมื่อตีได้เมืองใดก็ได้ "ทรัพย์สิ้นสิ่งของเงินทอง"¹ มีค่าเล่าถกต่องร่วมกันเป็นหลายปากว่าเมื่อทรงพระประชวรมากนั้นมีพระราชดำรัสว่า "สมบัติทั้งนี้พระองค์ใดกระทำศึกสงครามก็แผ่นดินขึ้นได้ ก็เพราะพระองค์ทั้งสิ้น...พระที่นั่งนั้น ๆ ไถทรงสร้างไว้ใหญ่โตมากมายเป็นของประณีตบรรจงงามคือ"² จากรายการสิ่งของซึ่งกรมพระราชวังบวรฯ ไถทรงสร้างจะเห็นว่ามีย่านวนมาก³ คงต้องเสียค่าใช้จ่ายและใช้แรงงานคนมากมายทีเดียว เมื่อแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ถึงกับได้ตระเตรียมจะสร้างปราสาทขึ้นในพระราชวังบวรฯ จนเมื่อเกิดเหตุ "อาชภณภู 2 คนเข้าวังหน้า" ใน พ.ศ. 2326 จึงทรงเปลี่ยนพระทัยควมมีพระราชดำริว่า "จะเกินวาสนาไปกระมังจึงมีเหตุ"⁴

การที่ฝ่ายกรมพระราชวังบวรฯ มีกำลังมากเช่นนี้ทำให้กล้าเผชิญหน้ากับฝ่ายพระราชวังหลวงในคราวเกิดเหตุบาดหมางรุนแรงใน พ.ศ. 2339 แม้เมื่อกรมพระราชวังบวรฯ ทรงพระประชวรมากแล้ว และพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะเสด็จขึ้นไปทรงพยาบาล ข้าราชการวังหน้าก็ยังกล้าที่จะ "กระด้างกระเดื่องจนเกิดวิวาทกันขึ้น" กับข้าราชการวังหลวงที่จะขึ้นไปลอมวงตามธรรมเนียม⁵

พระราชอำนาจอันสูงยิ่งของกรมพระราชวังบวรฯ คงเป็นที่ยอมรับกันในหมู่ขุนนายและคนทั่วไปมาแต่คนรัชกาล ในปี พ.ศ. 2330 จึงมีพระราชกำหนดห้ามข้าราชการ

1 เรื่องเดียวกัน, หน้า 142.

2 เรื่องเดียวกัน, หน้า 305-306.

3 เรื่องเดียวกัน, หน้า 301-304.

4 เรื่องเดียวกัน, หน้า 87.

5 เรื่องเดียวกัน, หน้า 299.

วังหลวงรับคำสั่งจากเจ้าโขนพระราชวังบวรฯ ความว่า

... ฎีกาให้ไว้แก่พระสุรัสวดีข้ายชวาในอุกาทักฎหมายบอกแก่ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย
ฝ่ายทหารพลเรือนพระราชวังหลวงทุกหมู่ทุกกรม

ควรมีพระบันทูลโปรดเกล้าฯ สั่งว่า ทุกวันนี้เจ้าโขนพระราชวังบวรสถานมงคล
เอาชอุบรับสั่งในกรมพระราชวังบวรฯ มาขอผู้นคนบ่าวไพร่ แลมาสั่งควยเนื้อความสิ่ง
โคตอชู่ราชการวังหลวงนั้น ลวงเกินหาหย่างไม่ดิคมิชอบนักหนา

แต่นี้สืบไปเมื่อหน้า...อย่าให้เขาทูลอองฯ ผู้ใหญ่ผู้น้อยพระราชวังหลวง เชื้อด้อย
ฟังคำเป็นอันซาคทีเดียว...¹

หนังสือ "นิพพานวังน่า" สะท้อนให้เห็นพระบรมเชษานุภาพของกรมพระราช
วังบวรฯ ในสายตาของชนชั้นนำในเวลานั้นได้ไม่น้อย ถึงแม้ผู้นิพนธ์คือพระองค์เจ้ากัมพูช-
ฉัตรจะเป็นพระราชธิดาซึ่ง "เป็นผู้รักเกียรติรักยศ เชื่อฤทธิเชษานุภาพของกรมพระราช
วังว่าดีกว่าวังหลวงทุกอย่าง"² แต่การสรรเสริญพระราชบิดาค้วยมาตรฐานทางความคิด
ของพุทธศาสนาคงผูกพันกับความคิดของชนชั้นนำในสังคมของผู้นิพนธ์อยู่มากทีเดียว "นิพพาน
วังน่า" ออกพระนามพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกว่า "บรมจักรพรรดิ"³ แต่กั
เน้นในหลายที่ว่ากรมพระราชวังบวรฯ ทรงเป็น "บรมจักรพรรดิ"⁴ "ทรงนามธรรมิก-
ราช"⁵ และ "ทรงปรารถนาพระโพธิญาณ"⁶ พระบรมเชษานุภาพของกรมพระราชวัง
บวรฯ ทำให้ "หมื่นนัคราร้อนริบ ทั้งสี่ทวีปพงษ์จักรพรรดิ ร้อยเอ็ดกษัตริย์โอนเคียร บังคม เวียน

¹"พระราชกำหนดใหม่ มาตราที่ 41" กฎหมายตราสามดวง หน้า 768-769.

²กรมหลวงนรินทรเทวี "จดหมายเหตุความทรงจำ..." (กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์พระจันทร์, 2501), หน้า 518.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 488-490.

⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 491.

⁵เรื่องเดียวกัน, หน้า 490.

⁶เรื่องเดียวกัน, หน้า 541.

บรรณาถวาย...จอมอยุทขยาล้าโลกย์ คับวิโยคเมื่อยามยุค ราชฎร์เป็นสุขสรรเสริญ"¹
และ "ปัจจาราบเกรงพระฤทธิ ทั้งสิบทิศระดถอย ประสมสร้อยสรรเพ็ชญ์ คงจะเสร็จ
ได้นำสัตว์ให้ลงวิญสงสาร พันบ่วงมารเป็นเพียงแท้ บารมี เตื่อหัวโลกย์ขอข้ามโอชกัณการ
พระโพธิญาณยิ่งแล้ว"²;

เป็นที่น่าสนใจว่า "นิพพานวังหน้า" ยกย่องกรมพระราชวังบวรฯ เป็นปัญญาธิก-
โพธิสัตว์เหมือนกับ "สังคีตยวงศ์"³ เพราะบรรยายว่าทรง "สร้างพระกุศลก่อเกื้อ ปาง
หลังเหลือมามาก ยิ่งกายภาคอนาคต กำหนดสื่อสงไขย มีกำไรยิ่งแสนกลับ"⁴ เมื่อกรม
พระราชวังบวรฯ ทรงผนวช ผู้นิพนธ์ทรงเปรียบวังหน้ากับพระเวสสันดรโดยเปรียบพระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกับพระเจ้าสมุโขย⁵ และขณะที่วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์
โดยทั่วไปมีลักษณะของพิธีกรรมน้อยลง⁶ พระองค์เจ้ากรมพูนศุภมิตรทรงทำให้ "นิพพานวังหน้า"
มีลักษณะของพิธีกรรมโดยสมบูรณ์เพื่อเน้นความศักดิ์สิทธิ์ของพระราชบิดาในฐานะพระโพธิ-
สัตว์และพระจักรพรรดิ ดังความว่า

...มาทฎ้าใครทั้งอ่านนิพพานนี้ ไม่น้อมศิโรราบกราบสามท่น ให้วิบัติอุบาทว์อย่าขาด
สักกัณช์ แดยลแรงประณมนมัสการ จะเหมือนพรอฎาฎาประกาศิต ควยบพิตรเลิศกพจบ
สถาน จะนำสัตว์ลัดลวงศัคบวงมาร โพธิญาณแท้เพียงพระชินวร จึงจารึกนิกคัง
สุพรรณบัตร ออกพระนามจักรพรรดิในอักษร อยาเมินหมินวารบิลเปนราวกลอน

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 542.

² เรื่องเดียวกัน.

³ โปรดดูข้างหน้า ปัญญาธิกโพธิสัตว์ คือพระโพธิสัตว์ซึ่งเค่นในทางปัญญาไซ้
เวลาในการบำเพ็ญบารมี 4 อสงไขย แสนกลับกับบรรลุปโพธิญาณ.

⁴ กรมหลวงนรินทรเทวี จดหมายเหตุความทรงจำ..., (กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์พระจันทร์, 2501), หน้า 542.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 538.

⁶ นุธิ เอียวศรีวงศ์, วัฒนธรรมระฎุมที่กับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร, หน้า 25-30.

จงอ่อนเศียรบังคมให้สมควร...¹

นอกจากจะทรงมีพระราชอำนาจอย่างสูงในกิจการฝ่ายราชอาณาจักรแล้ว กรมพระราชวังบวรสถานมงคลยังทรงมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพระราชอาคันตุกะที่สำคัญในเวลานั้น ที่สำคัญคือพระวันรัต (ศุข) แห่งวัดนิพพานารามอันเป็นวัดที่ทรงปฏิสังขรณ์โดยใช้วัสดุที่ทรงเตรียมไว้เพื่อจะสร้างปราสาทตั้งแต่ พ.ศ. 2326 โดยสร้างพระมณฑป พระเจดีย์ กุฏิ 3 หลัง พระราชนามพระวันรัต (ศุข) และกุฏิเครื่องไม้พอกแก่พระสงฆ์ทั้งพระอาราม² ทำให้วัดนี้กลายเป็นวัดที่ใหญ่โตมาก การสังคายนาพระไตรปิฎกใน พ.ศ. 2331 ก็กระทำที่วัดนี้ซึ่งพระราชทานนามใหม่ว่าวัดพระศรีสรรเพชญ์โดยพระวันรัต (ศุข) เป็นแม่กองชำระพระวินัยปิฎก³ ใน พ.ศ. 2336 พระวันรัต (ศุข) ได้รับสถาปนาเป็น สมเด็จพระสังฆราชแทนสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) วัดระฆัง ซึ่งอาพาธถึงแก่กรรม⁴ กรมพระราชวังบวรฯ คงจะทรงถือว่าพระศรีสรรเพชญ์เป็นวัดประจำพระราชวังบวรฯ ใน พ.ศ. 2338 ทรงผนวชที่วัดนี้โดยมีสมเด็จพระสังฆราช (ศุข) เป็นพระอุปัชฌาย์⁵ ก่อนหน้านี้คือหลังจากสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช (ศุข) ได้ราว 3 เดือนมีเจ้านายทรงผนวชสามพระองค์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้ผนวช ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเสนาบดีวิมลวงษ์ ซึ่งทรงผนวชใน

¹ กรมหลวงนรินทรเทวี จดหมายเหตุความทรงจำ..., (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2501), หน้า 503.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 87-88.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 192-193.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 241.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 251.

ครั้งนั้นเสด็จไปอยู่วัดสมอราย หาโคอยู่ที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ไม่¹ เข้าใจว่าสมเด็จพระสังฆราช (สุข) คงไม่ได้เป็นพระอุปนายของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและเจ้านายอีกสองพระองค์ที่ทรงผนวชพร้อมกัน คือนักพระองค์เองและพระองค์อมรินทร์

พระพิมลธรรมวัดโพธาราม ซึ่งมีความสัมพันธ์กับชนชั้นนำทางโลกมาก เช่นได้ไปถวายพระพรพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และกรมพระราชวังบวรว่าไม่ควรสร้างสะพานข้ามคูพระนคร เพราะถ้ามีการสงคราม ข้าศึกจะข้ามมาถึงซานพระนครได้โดยง่าย² ได้แต่งหนังสือ "สังคีตยวงส์" ใน พ.ศ. 2332 ยกย่องกรมพระราชวังบวร อย่างสูง พิจารณาเปรียบเทียบกับเนื้อความที่สรรเสริญพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกแล้วเห็นได้ชัดว่ายกย่องกรมพระราชวังบวร มาก เช่นกล่าวว่ากรมพระราชวังบวร ทรงเป็นพระปัญญาธิกโพธิสัตว์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเป็นพระศรัทธาธิกโพธิสัตว์³ พระปัญญาธิกโพธิสัตว์เป็นพระโพธิสัตว์ผู้มีความเด่นในทางปัญญา ความสมบูรณ์ของพระบารมีทั้งหลายเกิดขึ้นโดยใช้เวลาปฏิบัติ 4 อสงไขย แสนกัป พระศรัทธาธิกโพธิสัตว์เป็นพระโพธิสัตว์ผู้มีความเด่นในทางศรัทธา ความสมบูรณ์ของพระบารมีทั้งหลายจะเกิดขึ้นเมื่อใช้เวลาปฏิบัติเป็นสองเท่าคือ 8 อสงไขย แสนกัป⁴ หลักการของพุทธศาสนาที่ถุกเน้นในรัชกาลที่ 1 ก็ให้ความสำคัญแก่การบรรลุปุธิญาณหรือบรรลุด

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 241-242.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 75-76.

³ สมเด็จพระวันรัตน์, สังคีตยวงส์, หน้า 424, 432, 448.

⁴ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, ทศบารมีในพุทธศาสนา เถรวาท วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524 หน้า 117. และ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศ พระมาลัยคำหลวง, หน้า 24.

นิพพานด้วยปัญญา¹ ภาพความแตกต่างของพระบารมีที่หนังสือสังคีตยวงศ์เสนอจะเห็นได้จากการที่บรรยายถึงการทำนุบำรุงพุทธศาสนาของ "สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทั้ง 2 พระองค์ หนอพระบรมโพธิสัตว์เจ้า" เสมือนโคตรงทำนุบำรุงพุทธศาสนาด้วยประการต่าง ๆ ร่วมกันมา แล้วในตอนต่อจากนั้นมักจะบรรยายถึงพระราชภารกิจที่กรมพระราชวังบวรฯ ได้ทรงปฏิบัติโดยละเอียด เช่นกล่าวว่

...ลำดับนั้นพระบรมชนกนาถมหาปราชญ์ ผู้ทรงฤทธิมหิมา ทรงบุญญาธิการมาก เป็นหนอพระปัญญาธิกฉลาดในการสงคราม... ทรงเคารพในพระรัตนไตรย์เจ้า ก็โปรดเกล้าให้พิจารณาฐานพระนคร... พระองค์เสวยศุขอยู่ในพระมหาปราสาทนั้นด้วยราชบริพาร... ไคร้อชนเครื่องปราสาทนั้นถึง 7 ปี แล้วชนเอาทัพพัสสัมถารนั้นมาปลุกเป็นพระมหาวิหารแลธรรมศาลาในวัดพระศรีสรรเพชญ์...²

อีกตอนหนึ่งบรรยายถึงการทำนุสร้างวัดพระศรีสรรเพชญ์โดยละเอียด แล้วเน้นในตอนท้ายว่า "ด้วยพระกำลังศรัทธา พระกำลังวิริย พระกำลังปัญญา เป็นพระคุณพิเศษกว่าพระราชชาติทั้งหลายอื่น"³ บางครั้งก็บรรยายโดยเปรียบเทียบซึ่งก็ยังเห็นได้ว่ากรมพระราชวังบวรฯ ได้รับการยกย่องมากกว่า

...ครั้งนั้นสมเด็จพระมหากรุณาธิคุณทั้ง 2 พระองค์ ฝ่ายสมเด็จพระเชษฐาธิราช พระหนอพุทธชาตกรุรศรัทธาธิกพรอมมุลด้วยคุณธรรม คือพระหิริโอตตัปป ทรงพระคุณรุ่งเรืองด้วยพระจตุพรหมวิหาร จำเริญยั้งอยู่ในพระคุณปิตลคุณเป็นตน ไคทรงปล่อยสัตว์มีปลาแลนกทั้งหลายทุกวัน ๆ ไคทรงอังคาสพระสงฆ์ด้วยพระอาหารสุขาโภชนยาที่ผู้ใดจะทำได้ ถวายแกภิกษุสงฆ์ในการทำสังคายนา

สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าไคทรงทำการศึกษาพิณแลใบไม้เครื่องหุงอาหาร ทรงพระกำลังกายอันเป็นกุศลเจตนาพิเศษ ซึ่งยากที่ผู้ใดจะทำได้ แลวทรงหุงต้มด้วยพระองค์เอง พระองค์เป็นหนอพุทธชาตกรุรพระปัญญาธิก ทรงพระฉลาดเฉลียวนัก ทรงพระฤทธิมหิมา มีพระบุญญาธิการ พรั่งพร้อมด้วยคุณธรรมคือศีลเป็นอาทิ มีพระอาการเหมือนสมเด็จพระเชษฐาเป็นเนื้อหนอพุทธชาตกรุร ทรงปรารภนาพระสัพพัญญุตญาณ

¹โปรดคัมภที่ 2 และบทที่ 4.

²สมเด็จพระวันรัตน์, สังคีตยวงศ์, หน้า 432-433.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 443-444.

ไถถวายพระมหาทานอย่างสมเด็จพะเชษฐาค่ายอย่างอื่นค่ายแก๊กิกษุสงฆ์ทั้งหลาย
นี้...¹

อาจเป็นไปได้ว่าพระพิมลธรรมแห่งวัดโพธารามมีอิทธิพลสูงและมีความรู้ทั้งทาง
โลกทางธรรมมากจนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเห็นความจำเป็น
ที่จะสร้างความสัมพันธ์พิเศษกับพระราชาคณะองค์นี้ ในปีเดียวกับที่พระพิมลธรรมแต่ง
"สังคีตยวงศ์" คือ พ.ศ. 2332 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเริ่มโครงการ
บูรณะวัดโพธารามโดยซื้อมรดกแล้วใช้คนถึง 20,000 คนณที่ พ.ศ. 2336 ปีเดียวกับ
ที่พระวันรัต (ศุข) วัดพระศรีสรรเพชญ์ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชที่
โปรดฯ ให้เริ่มการปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ ปีต่อมาโปรดฯ ให้ชลอพระศรีสรรเพชญ์ซึ่ง
ชำรุดมากมาจากกรุงเก่า กอพระเจดีย์บรรจุพระพุทธรูปปฏิมากรสำคัญขององค์นี้แล้วถวายพระ
นามว่า พระเจดีย์ศรีสรรเพชญ์ ตรงกันกับพระนามเดิมของพระพุทธรูปและตรงกับนามวัด
พระศรีสรรเพชญ์ของพระราชวังบวรฯ ค่าย ถึง พ.ศ. 2344 การปฏิสังขรณ์วัดโพธาราม
ก็สำเร็จบริบูรณ์ สิ้นพระราชทรัพย์ทั้งสิ้นเป็นเงินตราถึง 3,785 ชั่ง 6 ตำลึง ทรงช่วยคน
ช่วยฉกรรจ์ 124 คนถวายเป็นข้าพระขาดไว้ในพระอาราม แล้วตั้งการฉลองอย่างใหญ่โต
พระราชทานนามพระอารามว่า วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม มอบถวายสมเด็จพระวันรัต²
สมเด็จพระวันรัตองค์นี้ก็คือพระพิมลธรรมซึ่งได้เลื่อนขึ้นแทนพระวันรัต (ศุข) ที่เลื่อนขึ้น
เป็นสมเด็จพระสังฆราชใน พ.ศ. 2336 โดยได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็น "สมเด็จ
พระวันรัต" ทั้งหมดนี้ทำให้น่าเชื่อว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสร้าง
วัดพระเชตุพนฯ และสถาปนาสมเด็จพระวันรัตขึ้นเพื่อคานอิทธิพลวัดพระศรีสรรเพชญ์และ
สมเด็จพระสังฆราช (ศุข) ทรงให้ความสำคัญแก่วัดพระเชตุพนตลอดรัชกาล เมื่ออัญเชิญ
พระพุทธรูปสำคัญมาจากเมืองต่าง ๆ อันเป็นศูนย์ความรู้เรื่องทางพุทธศาสนาในอดีต คือ

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 448-449.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1,

พิณุลอก สวรรคโลก สุโขทัย ลพบุรี และกรุงเก่า รวม 1,248 องค์ ก็โปรดฯ ให้นำ
มาประดิษฐานที่วัดนี้¹ และเมื่อ "พระบรมสารีริกธาตุกระทำพระพุทธรูปอิทธิปาฏิหาริย์" มา
แต่เมืองน่านใน พ.ศ. 2351 ก็โปรดฯ ให้อัญเชิญลงบรรจุในพระชินราชและพระชินศรี
ที่อัญเชิญมาแต่สุโขทัยแล้วประดิษฐานไว้ที่วัดนี้เช่นกัน²

สำหรับวัดพระศรีสรรเพชญ์ซึ่งมีนามตรงกับวัดประจำพระบรมมหาราชวังแห่ง
กรุงศรีอยุธยาและคำว่า "สรรเพชญ์" ก็หมายถึงพระพุทธเจ้าซึ่งทำให้ชื่อวัดนี้ช่วยเสริม
พระบารมีของกรมพระราชวังบวรฯ นั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ
ให้เปลี่ยนนามใหม่เกือบจะในทันทีที่ที่กรมพระราชวังบวรฯ สวรรคต พระราชพงศาวดาร
กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 กล่าวว่

...วัดพระศรีสรรเพชญ์... เมื่อเสด็จสวรรคตแล้ว ณ เดือนปีในปีนั้น พระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ด้ให้ตั้งการชุมนุมพระราชาคณะ สมเด็จพระสังฆราชเป็น
ประธานสงฆ์ แปลพระคัมภีร์ปริยัติธรรมแล้ว จึงไต่พระราชนามพระอารามนั้น
เปลี่ยนว่าวัดมหาธาตุราชวรวิหาร...³

จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงตระหนักดีถึง "การ
แข่งขัน" ระหว่างพระองค์กับวังหน้า และด้วยเหตุที่วังหน้าทรงมี "พระบารมี" สูงยิ่ง
ทั้งในสายตาของชนชั้นนำทางโลกและพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ การพิสูจน์พระบารมีที่เหนือกว่า
จึงยิ่งสำคัญสำหรับพระองค์ อาจกล่าวได้ว่าเป็นปัจจัยอันหนึ่งที่ทำให้ทรงให้ความสำคัญแก่
การทำนุบำรุงพุทธศาสนาและการสถาปนาความคิดทางการเมืองจากหลักการของพุทธ-

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 270-272.

² กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำ..., (กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์พระจันทร์, 2501), หน้า 484-486.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1,
หน้า 304.

ศาสนาเพื่อเสริมสร้างพระบารมีของพระองค์ในฐานะพระมหากษัตริย์ที่ดีตามคติพุทธศาสนา ให้เด่นชัดยิ่งขึ้น.

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้รับเอารูปแบบของการสร้างสิทธิธรรมมาจากอยุธยา เป็นต้นว่าพระราชพิธีบรมราชาภิเษก การเป็นเจ้าของช้างเผือก การเป็นเจ้าของเรือมียอดหรือปราสาท การเป็นผู้ครอบครองเครื่องราชกกุธภัณฑ์ การเป็นเจ้าของละครหุ่นนิ่ง ฯลฯ¹ อย่างไรก็ตาม มีบางอย่างที่สำคัญที่พระมหากษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์มิได้รับมา นั่นคือการอ้างสิทธิโดยการสืบสันตติวงศ์² เนื่องจากชนชั้นนำในรัชกาลที่ 1 ได้ตัดสินใจแล้วว่าราชวงศ์ที่ครองกรุงศรีอยุธยา และสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีหมดสิทธิธรรม การสืบสายโลหิตจึงไม่มีความสำคัญต่อสิทธิธรรมของพระมหากษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์แต่อย่างใด³

... การแสวงหาสิทธิธรรมโดยการเสกสมรสกับเจ้านายฝ่ายในของราชวงศ์ก่อนหรือ การอ้างสิทธิการสืบสายโลหิตอย่างลับ ๆ (เช่นเป็นโอรสลับของกษัตริย์พระองค์ก่อน) เป็นสิ่งที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่ทรงปฏิบัติ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีอาจรับเอาเจ้านายราชวงศ์บางพลูล่วงไปรับราชการฝ่ายในบ้าง แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมิได้ทรงรับเอาเจ้านายในราชวงศ์ธนบุรีมาไว้เป็นสนมเลย... ทรงสร้างสิทธิธรรมของการปกครองของพระองค์ด้วยอุดมการณ์

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์ "ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา," หน้า 233-234.

² Lorrain M. Gesick, "Kingship and Political Integration...", p. 105.

³ แม้ว่าพระราชพงศาวดารที่ชำระครั้งธนบุรี-รัตนโกสินทร์จะพูดถึงกำเนิดในแง่ที่แสดงบารมีซึ่งส่งต่อมาต่อคืชาติ แต่ก็ปฏิเสธ "สิทธิ" โดยกำเนิด (birth right) ในหมูชนชั้นปกครองด้วยกันเองคือขุนนางและเจ้านาย... การอ้างสิทธิธรรมจากการสืบสายโลหิตเพียงอย่างเดียวนั้นเป็นสิ่งที่พระราชพงศาวดารไม่ยอมให้" นิธิ เอียวศรีวงศ์, "ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา," หน้า 237.

อีกอย่างหนึ่ง...¹

ภายใต้รัฐธรรมนูญใหม่นี้ ราชสำนักได้ดำเนินการหลายประการ เพื่อ "ประกาศ" ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงเป็นธรรมิกราชาธิราชและกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นศูนย์กลางของจักรวรรดิอย่างแท้จริง²

ปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างคณะสงฆ์กับราชอาณาจักร

ปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างคณะสงฆ์กับชนชั้นนำฝ่ายราชอาณาจักร เป็นปัญหาสำคัญที่มีผลอย่างมากต่อเสถียรภาพทางการเมือง เพราะพระสงฆ์มีบทบาททางสังคมการเมืองอย่างสูง

ในสมัยอยุธยา แม้ว่าคณะสงฆ์จะขาดเอกภาพ³ แต่พระสงฆ์ก็มีอิทธิพลและบทบาททางการเมืองสูงมาก เห็นได้จากการที่สมเด็จพระนารายณ์ต้องโปรดฯ ให้ขุนนางนำพระราชปจฉาไปเคียดงถามพระสงฆ์รูปหนึ่งซึ่งเข้าใจว่าเป็นพระสงฆ์ที่มีอิทธิพลมากในเวลานั้นว่ามีความเห็นอย่างไรในการที่พระองค์ทรงมีพระราชโองการให้ลี้พระสงฆ์ที่นินทาพระเจ้าแผ่นดิน และการที่มี "แขกเมือง" คือฝรั่งเศษเข้ามามากและจะเข้ามาอีก⁴ ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศทางฝ่ายราชอาณาจักรไม่สามารถเอาผิดกับพระสงฆ์ซึ่งปกป้องขุนบุตรบริภคที่ทำผิดกฎหมายบ้านเมืองในข้อที่ไม่ยอมส่งตัวข้าพระซึ่งได้ "คบหากันทำโจรกำมขานผู้มีชื่อตายถึงห้าหน... เหตุด้วยกาสาვეพัชรพระพุทธิเจ้าหุ้มกายอยู่

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, "ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์...", หน้า 211.

² โปรดคูดมการณของรัฐในรัชกาลที่ 1 ในบทที่ 4.

³ โปรดคุดมที่ 1.

⁴ ประชุมพระราชปจฉา (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2517) :

ครั้นทรงพระกรุณาให้ว่ากล่าวถำผิดแลชอบตามเนื้อความสำหรับแผ่นดินนั้น ก็ทรงภาสาว่า
 พิศิระพุทธเจ้าอยู่"¹ แม้เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงตราพระราชกำหนดใน พ.ศ. 2280
 เพื่อห้าม "อย่าให้พระสงฆ์ล่วงเข้าว่ากล่าวอยู่ด้วยเหตุอันมิต้องด้วยกิจ" เช่นนี้ ก็หาได้
 กำหนดโทษแก่พระสงฆ์โดยตรง เพียงแต่ระบุว่า

...ถ้าแลพระสงฆ์เจ้าอธิการรูปใดมีฟัง ทำให้ผิดด้วยพระราชกำหนดกฎหมายแต่ข้อ
 ใดข้อหนึ่ง พิจารณาเป็นสัจ จะเอาญาติโยมสงฆ์รูปนั้นเป็นโทษอันสงฆ์ผู้มีคุณพระ
 กำหนดกฎหมายนั้น ฝ่ายชนหมื่นชาวพระโยมสงฆ์ก็อย่าให้เอาเนื้อความซึ่งห้ามนี้ให้
 พระสงฆ์เขาว่ากล่าวรู่แทน อย่าให้ทำผิดด้วยพระราชกำหนดกฎหมาย จะเอาเขาพระ
 โยมสงฆ์เป็นโทษด้วย...²

เมื่อเกิดการแย่งชิงราชสมบัติหลังจากสมเด็จพระเจ้าบรมโกศสวรรคต พระราชาคณะห้า
 รูปอันได้แก่ พระธรรมโกศมวัคชรวิกรมราช พระธรรมเจดีย์วัคสวนหลวงสยสวรรค
 พระพุทธโฆษาจารย์วัคพุทธไสสวรรค พระเทพมนีวัคภูฎีคาว และพระเทพกระวีวัครามาวาส
 ก็มีบทบาทในการเกลี้ยกล่อมกรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่นสุนทรเทพ และกรมหมื่นเสวกศักดิ์
 ให้ยอมสวามิภักดิ์ต่อกรมขุนพรพินิต³

จะเห็นได้ว่าก่อนสิ้นอายุขยาพระสงฆ์มีบทบาทในการฝ่ายราชอาณาจักรมากและ
 เป็นอิสระจากทางราชอาณาจักรมาก ความขัดแย้งระหว่างพระสงฆ์กับสมเด็จพระเจ้า
 กรุงธนบุรีด้วยเรื่องพระสงฆ์ควรไหวสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีหรือไม่ในปลายสมัยธนบุรี
 ยิ่งทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างคณะสงฆ์กับผู้นำฝ่ายราชอาณาจักรมีความสับสนมากขึ้นหรือ
 คลุมเครือมากขึ้นว่าฝ่ายใดมีฐานะเหนือกว่าฝ่ายใดและความสัมพันธ์ระหว่างฝ่ายพุทธจักร

¹"พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 8" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 603-
604.

²"พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 8" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 604.

³"พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ," หน้า 275.

กับราชอาณาจักรควรจะเป็นอย่างไร

✓ ในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ พระสงฆ์มีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งในระบบการเมือง ที่ได้รับการสถาปนาขึ้นใหม่ กล่าวคือ นอกจากจะมีส่วนร่วมในการสถาปนาและถ่ายทอด ความคิดทางการเมืองอันเป็นอุดมการณ์ของรัฐใหม่แล้ว ยังเป็นหัวเชื่อมที่สำคัญในความสัมพันธ์ระหว่างราชธานีกับเมืองประเทศราช ความจริงบทบาทของพระสงฆ์ในการทูตระหว่างประเทศนั้นเป็นเรื่องปรกติธรรมดาในระบบการเมืองของดินแดนดินใหญ่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ แต่ในสมัยธนบุรีและรัชกาลที่ 1 ซึ่งสถาปนาระบบการเมืองแบบจักรวรรดิขึ้นใหม่ทำให้บทบาทของพระสงฆ์ในด้านนี้มีความสำคัญเป็นพิเศษ สมณสาส์นที่มีไปมาระหว่างสมเด็จพระสังฆราชกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ กับกรุงศรีสัตนาคนหุตทำหน้าที่ทางการเมืองอย่างชัดเจน สมณสาส์นสมเด็จพระสังฆราชกรุงธนบุรีที่มีไปถึงสมเด็จพระสังฆราชและพระราชอาคณະกรุงศรีสัตนาคนหุตใน พ.ศ. 2318 บรรยายถึงสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เสมือนทรงเป็นจักรพรรดิหรือธรรมิกราชาธิราช¹ แล้วกล่าวว่า

... สมเด็จพระสูงขรราชาธิบดีแลสงฆมหานครราชาคณະกรุงศรีสัตนาคนหุตผู้มีปรีชาญาณคำภีร์ภาพให้พิจารณาพระอาการสมเด็จพระมหากษัตริราชเจ้า ณ กรุงเทวมหานครซึ่งปรนนิบัติติดตามราชโอรษาทราชอาณาจักรรักษาสมณพราหมณาจารย์เสนาพฤทธามาตยราชภรณ์นี้ บังจทองตามพุทธโฆษาตแลจควรสมเด็จพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตจตุกพระราชาสัมพันธ์กัลยณัฎฐมีประโยชน์อิชโลกยปรโลกยแลฤา เมื่อวิจารณ์เหเนาทองตามพระพุทธุชชีโนวาทแลวเร่งทำนุก่อารุงสมเด็จพระมหากษัตริราชเจ้า ณ กรุงศรีสัตนาคนหุตไทหงงอยู่ในราชธรรมสุจริตญกพระราชาสัมพันธ์มิตรไหม้นคง...²

ในปีแรกที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จขึ้นปราบดาภิเศก สมเด็จพระสังฆราชกรุงศรีสัตนาคนหุตอันเป็นประเทศราชก็มีสมณสาส์นเข้ามาถวายพระพร "พระองค์บรมบพิตรบรม

¹โปรดคความคิดเกี่ยวกับจักรพรรดิและธรรมิกราชาธิราชในบทที่ 4.

²กรมหลวงนรินทรเทวี จดหมายเหตุความทรงจำ..., (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2501) หน้า 391-392.

มิกราชาธิราชเจ้าเองเป็นนอพุทธจักร... ให้ทรงกับแลเลขานภาพปราบแก้อาศัยศัตรูใน
 สกละชุมนุมทวีปทั้งปวง"¹ ในเวลาต่อมาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมีพระ
 บรมราชโองการให้พระเจ้าันท์เสนกษัตริย์กรุงศรีสัตนาคณหุตเร่งนิมนต์พระครูลาวจำนวน
 หนึ่งคือ "พระครูยอดแก้วแลพระครูทั้งปวง" ลงมายังกรุงรัตนโกสินทร์ "ให้ทันกำหนด
 ตามมีสุภอักษรขึ้นมาแต่ก่อนจงได้"² เมื่อทรงเสกน้กองตัวเองไปครองกรุงก็มีพวกราชบัณฑิตก็
 ทรงนิมนต์พระสงฆ์เขมรซึ่งเข้ามาเล่าเรียนอยู่ในกรุงรัตนโกสินทร์ให้ออกไป "ชำระ
 พระพุทธศาสนา" ในกัมพูชา³ เข้าใจว่าพระสงฆ์ลาวซึ่งเข้ามาบวชใหม่และเล่าเรียน
 อยู่ในกรุงรัตนโกสินทร์จำนวนมาก⁴ ก็คงถูกส่งกลับไปชำระพระพุทธศาสนาในลาวเช่น
 เดียวกัน

เมื่อพระสงฆ์มีบทบาทสำคัญในระบบการเมืองที่ได้รับการสถาปนาขึ้นใหม่ดัง
 กล่าวมานี้ ขนชั้นนำฝ่ายพระราชอาณาจักรจึงต้องพยายามจัดระเบียบความสัมพันธ์ระหว่าง
 พุทธจักรกับพระราชอาณาจักรในทางที่จะช่วยให้ฝ่ายพระราชอาณาจักรสามารถควบคุมคณะ
 สงฆ์ได้มากขึ้น นั่นคือให้คณะสงฆ์อยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของพระราชอาณาจักร ในการ
 นี้มีการดำเนินงานที่สำคัญ 2 ประการคือการปรับปรุงระบบการปกครองคณะสงฆ์ และการ
 ตรากฎหมายขึ้นบังคับใช้แก่พระสงฆ์

ในด้านกรปกครองคณะสงฆ์นั้น แต่เดิมมีเจ้าคณะสามฝ่ายที่เป็นอิสระต่อกัน
 แม้จะมีตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช แต่สมเด็จพระสังฆราชก็หาได้อำนาจบังคับบัญชา

¹ หอสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1144 เลขที่ 7 ก.

² เรื่องเดียวกัน.

³ หอสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1153 เลขที่ 2 ชื่อ
 เรื่องเสกเจ้าประเทศราชออกไปครองเมืองต่าง ๆ จ.ศ. 1153-1172.

⁴ โปรดุ หอสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1144 เลขที่ 4
 ชื่อ บัญชีทางวาวผ้าไตรทรงบำเพ็ญการพระราชกุศลต่าง ๆ จ.ศ. 1144-1150.

พระสงฆ์ทั้งหมดในราชธานีและในพระราชอาณาจักรไม่¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
 จุฬาลงกรณมีพระบรมราชโองการสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชขึ้นเป็นผู้บังคับบัญชา
 พระสงฆ์ทั้งหมด "ทรงพระกรุณาโปรดคั้งไว้เป็นพญาสงฆสำหรับพิภพภาษาพระวิโนย...
 ให้เป็นที่ไหว้ที่บูชาปฤษาพระวิโนยทั้งปวง... เนื้อความในสังฆกิจฝ่ายพระพุทธรจักร...
 เป็นสิทธิที่คิดสินสำเร็จในสมเด็จพระสังฆราช"² ทรงมีพระบรมราชโองการให้พระสงฆ์
 ทั้งปวงทำตมระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ที่มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นผู้บังคับบัญชาโดย
 เกรงครัดคั้งความในกฎพระสงฆ์ว่า "เนื้อความสงฆ์อันวิวาทกันด้วยกิจพระวิโนย... ให้พูด
 แก่สมเด็จพระสังฆราชราชาคณะอธิการอันคับ... ให้พระสงฆราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย ให้
 อธิการรณัญอธิการลวออันคับทั้งปวง... ฟังบังคับบัญชาสมเด็จพระสังฆราชผู้เดียว"³

การสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชเป็นผู้บังคับบัญชาคณะสงฆ์แต่ผู้เดียวนี้เป็นความ
 พยายามที่จะให้เกิดคณะสงฆ์ที่มีเอกภาพภายใต้การปกครองดูแลของพระมหากษัตริย์
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาลงกรณแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าพระมหากษัตริย์
 เป็นผู้นำสูงสุดของคณะสงฆ์ สมเด็จพระสังฆราชอันเป็น "พญาสงฆ" นั้นก็เนื่องด้วย
 "ทรงพระกรุณาโปรดคั้งไว้"⁴ หรือ "ทรงพระอนุเคราะห์โปรดคั้งขึ้นไว้"⁵ ในกฎ
 พระสงฆ์ที่ทรงตราขึ้นใน พ.ศ. 2332 แสดงให้เห็นว่าคณะสงฆ์ภายใต้พระราชนานา
 ของพระมหากษัตริย์โดยแท้คั้งความว่า

¹โปรดค้มที่ 1.

²"กฎพระสงฆ์ มาตรา 7" กฎหมายตราสามดวง หน้า 559-560.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 560.

⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 559.

⁵เรื่องเดียวกัน, หน้า 558.

...มหาโจรปล้นพระศาสนาทุกขุมขึ้นทั้งนี้ เพราะพระราชาคณะธิปไตยญาณเถร
 ...หาความกตัญญูกตตะเวที่ต่อพระศาสนาไม...มีประชุมชุมนุมพร้อมกันตรววจตราวา
 กลาว...ทรงพระกรรณจะใครยกโทษพระราชาคณะทั้งปวงอีก แต่โทษไว้
 ครั้งหนึ่งก่อน...¹

ทรงตั้งเงื่อนไขสั่งสอนพระราชาคณะให้ตระหนักถึงสถานะที่แท้จริงของตนแล้ว เน้นถึงความ
 เป็นผู้นำสูงสุดในการรักษาพระพุทธศาสนาของพระมหากษัตริย์ ดังนี้

...พระราชาคณะเป็นอธิบดีสงฆ์พระไตรปิฎก ควรจะรู้คุณพระศรีรัตนไตร ว่า
 อาตมาในเทพามนุษย์ทั้งปวงกระทำน้อมการคารมเป็นนวมุขาทังนี้เพราะอำนาจอาตมา
 หามีไค เพราะคุณพระรัตนไตรสถิตยอยู่เหนือเศียรเกล้าอาตมา ควรจะกะตัญญูกตตะ
 เวที่สนองพระคุณรักษาพระพุทธศาสนาอย่าให้เสราหมองจงไค มาทวาจะขัดสน
 ประการใด...ควรจะทำเอาเป็นอุบายความซื่อสัตย์ในพระศาสนานั้นมาแจ้งถวายพระพร...
 ฝ่ายข้างพระราชาอาณาจักรนี้เร่งรอนรอนนัก ไหนักปราชญ์ราชบัณฑิตยสังกะเรียขรรคมการ
 ออกมาประเดียงแจกกกฎหมายให้พระราชาคณะทั้งปวงเร่งกำชับตรวจตรากัน รักษา
 พระจัตุปาริยสุทธิศีลปฏิบัติตามคัมภีร์วิปัสณาธุระแลพระราชาเกณฑ์เกณฑ์ใหม่อยู่
 เนือง ๆ ...²

ในคำให้การตรากฎหมายขึ้นใช้บังคับแก่พระสงฆ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
 จุฬาลงกรณ "กฎพระสงฆ์" ซึ่งไม่เคยปรากฏว่ามีพระมหากษัตริย์พระองค์ใดใน
 ประวัติศาสตร์ไทยได้เคยทำมาก่อน กฎพระสงฆ์มีลักษณะเป็นกฎหมายที่ตราขึ้นเพื่อให้ฝ่าย
 พระราชาอาณาจักรสามารถทำการปกครองพระสงฆ์ได้โดยตรง

แต่เดิมพระราชาอาณาจักรมีอำนาจปกครองพระสงฆ์น้อยมาก เมื่อพระสงฆ์ทำผิด
 พระราชกำหนดกฎหมายก็ไม่มีบทลงโทษแก่พระสงฆ์โดยตรงดังเช่นที่เป็นอยู่ในสมัยอยุธยา³
 และคั้งที่มีข้อความในกฎพระสงฆ์เองว่า "ฝ่ายสมณ...มิได้พ้นจากมหันตะโทษอันจะพินาศ

¹กฎพระสงฆ์ มาตรา 8" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 563.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 563-564.

³โปรดฯ ข้างต้น.

ฉิบหาย แทะหาก...ยังมีใครมีพระราชกำหนดกฎหมายก่อนจึงงัดไว้"¹ หรือ "ยังหาว่ามีพระ
 ราชกำหนดกฎหมายไม่ จึงงัดโทษสมัครไว้"² กฎพระสงฆ์แต่ละฉบับจะมีบทลงโทษแก่พระ
 สงฆ์ที่ทำผิดโดยตรง เช่นระบุว่า "จะเอาเจ้าคณะเจ้าอารามเจ้าอริการ... เป็นโทษ
 กระบด"³ หรือ "ถ้าภิกษุของคิใดต้องจับไปร่าชิก... แลปกปิดโทษไว้ เข้ากระทำให้สงฆ์กำ
 ควยพระสงฆ์ให้พระศาสนาเศร้าหมอง... พิจารณาเป็นสังข์ จะเอาตัวเป็นโทษถึงสิ้นชีวิต"⁴
 หรือ "จับได้จะเอาตัวสามเนตรแลสี่ทัน... เป็นโทษจงหนัก"⁵ เป็นความพยายามที่จะดึง
 พระสงฆ์เข้ามาอยู่ภายใต้พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์อย่างแท้จริง

จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพยายามรวมอำนาจใน
 การปกครองคณะสงฆ์เข้ามาสู่องค์พระมหากษัตริย์ เป็นการเปลี่ยนความสัมพันธ์ระหว่าง
 คณะสงฆ์กับพระมหากษัตริย์ในลักษณะที่คณะสงฆ์เป็นอิสระจากพระราชอำนาจอย่างมากมา
เป็นความสัมพันธ์แบบใหม่ที่ตั้งคณะสงฆ์เข้ามาอยู่ภายใต้การปกครองดูแลของพระมหากษัตริย์
โดยตรง ทำให้พระมหากษัตริย์ทรงมีฐานะเป็นผู้นำสูงสุดของพุทธจักร ความพยายามที่จะ
จักระเบียดความสัมพันธ์ระหว่างคณะสงฆ์กับพระราชอำนาจจักรในลักษณะเช่นนี้มีผลลึกซึ้งต่อ
การกำหนดความคิดทางการเมืองเพื่อเป็นอุดมการณ์ของรัฐ กล่าวคือ ทำให้มีการเน้น
ความคิดว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ซึ่งเป็นธรรมิกราชาธิราช ทำหน้าที่ผู้นำสูง
สุดในการรักษาพระพุทธศาสนา⁶

¹"กฎพระสงฆ์ มาตรา 3" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 550.

²"กฎพระสงฆ์ มาตรา 2" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 547.

³"กฎพระสงฆ์ มาตรา 3" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 551.

⁴"กฎพระสงฆ์ มาตรา 5" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 553-554.

⁵"กฎพระสงฆ์ มาตรา 2" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 548.

⁶โปรดคัมภีร์ที่ 4.

ปัญหาในระบบไพร่

ในรัชกาลที่ 1 ระบบไพร่ยังคงเป็นระบบที่สำคัญยิ่งในการจัดตั้งทางสังคม แต่ระบบนี้มีความปั่นป่วนและไร้ระเบียบอย่างมากมาแต่ปลายอยุธยา¹ การแตกสลายของราชอาณาจักรอยุธยาและการสถาปนาราชอาณาจักรใหม่ขึ้นโดยขยายอำนาจออกไปอย่างกว้างขวางทำให้ปัญหาในระบบไพร่ทวีขึ้นอย่างมหันต์ ปัญหานี้มีผลสะท้อนโดยตรงต่อเสถียรภาพของราชอาณาจักรใหม่ นอกจากจะแก้ปัญหาค้วยวิธีการอื่น ๆ แล้ว การสถาปนาความคิดทางพุทธศาสนาเพื่อเป็นหลักการของสังคมจะช่วยจัดระเบียบและควบคุมสังคมแทนระบบไพร่ เพราะจะช่วยกำหนดระเบียบแบบแผนความสัมพันธ์ทางสังคม ตลอดจนแนวทางในการดำเนินชีวิตของคนในสังคม

ระบบไพร่ได้รับการรื้อฟื้นขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2316 โดยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี โปรดฯ ให้สังกัดท้องมือหมายหมู่ เล็กไพร่หลวง เล็กสังกัดพรรค และเล็ท้าวเมือง แล้วส่งบัญชีทะเบียนทางวาวจำนวน เล็กต่อกรมพระสุรัสวดี ซึ่งนับเป็นครั้งแรกที่การสังกัดหมายหมู่ เล็กกระทำต่อเล็ททุกกรมกอง และกำหนดโทษของผู้นับต่อแปลงเหล็กสักหรือขโมยเหล็กสักของหลวงไปใช้ถึงขั้นประหารชีวิตทั้งโคตร² อย่างไรก็ตามไม่อาจกล่าวได้ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงประสบความสำเร็จในการทำให้ระบบไพร่มั่นคงและมีประสิทธิภาพในสมัยอยุธยาพระมหากษัตริย์ทรงพยายามดึงไพร่สมของมูลนายทั้งในราชธานีและหัวเมืองเข้ามาเป็นไพร่หลวงและพยายามควบคุมการครอบครองไพร่สมของบรรดามูลนาย แต่

¹โปรดคุณบทที่ 1.

²โปรดคุณ อัญชลี สุสายัณห์ "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2524 หน้า 48-49

ในสมัยชนบุรีไพร่สมและทาสคงทวีจำนวนขึ้นมาก เพราะหลังจากการแตกสลายของราชอาณาจักรอยุธยาผู้นำทั้งหลายคงมีโอกาสนำเอาไพร่หลวงมาเป็นไพร่สมและทาสของตนมากขึ้น เมื่อใดเขลยศึกมาพวกขุนนางก็ได้รับพระราชทานเขลยศึกมากบ้างน้อยบ้าง¹ นอกจากนี้ขุนนางที่ไปราชการทัพศึกยังสามารถเก็บเขลยศึกไว้เป็นสมบัติส่วนตัวได้โดยชอบด้วยกฎหมาย ดังมีความในพระราชบัญญัติ พ.ศ. 2348 ว่า "ทาสชะเลยซึ่งเสนาอำมาตย์ข้าราชการทหารโยธาทั้งปวงไปกระทำการณรงค์สงครามตีนครใด ๆ มีไชยชำนาญได้ชายหญิงหมู่ปัจจามิตรมาเป็นชะเลยทาสชาติสห ผู้ได้นั้นก็เป็นอิศวรภาพเลี้ยงดูรักษา"² ทางด้านของไพร่ก็ยังคงกระจัดพรัดพรายไปจากถิ่นที่อยู่ยากที่จะจัดให้เข้าสังกัดกรมกองได้อย่างทั่วถึง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาวะที่ระบบราชการเพิ่งได้รับการรื้อฟื้นขึ้นใหม่และยังอ่อนแออยู่

ความปั่นป่วนในระบบไพร่สมรัชกาลที่ 1

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพยายามแก้ปัญหาในระบบไพร่โดยลดเวลาในการเกณฑ์แรงงานจากปีละ 4 เดือนเหลือปีละ 3 เดือน ทรงตรากฎหมายหลายฉบับเพื่อเตือนให้ขุนนางเอาใจใส่ดูแลทุกข์สุขและให้ความคุ้มครองแก่ไพร่³ "ให้โอบอ้อมเกลียดล่อมไว้ใช้โดยไมตรี อย่าให้เสียน้ำใจได้"⁴ อย่างไรก็ตามกลไกในการ

¹ "จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเศสในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ กรุงธนบุรี และรัตนโกสินทร์ตอนต้น" ประชุมพงศาวดาร เล่ม 23, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2511) หน้า 152.

² "พระราชบัญญัติ มาตรา 22" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 596.

³ ไพรศุก วัฒนชัย สุธาชัยนธ์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่...", หน้า 114.

⁴ ส่วนวนในหนังสือที่เจ้าพระยาจักรีมีไปถึงพระองค์รามราชาแห่งกรุงกัมพูชาธิบดีใน "จดหมายเหตุรายวันทัพสมัยธนบุรี" ประชุมพงศาวดาร เล่ม 40, หน้า 252.

ควบคุมกำลังคนยังคงไม่สามารถทำงานอย่างมีประสิทธิภาพเท่าที่ควร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชนิพนธ์พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยเกลี้ยกล่อมเลิกที่ยังไม่ได้สังกัดมุลนายมาสังกัดหมายหมู่เป็นไพร่สม เมื่อมีราชการจึงเกณฑ์เฉลี่ยตามสมควร¹ การเบียดบังไพร่ไปใช้งานส่วนตัวยังคงเป็น ปัญหาสำคัญ มีกฎหมายเตือนมิให้มุลนายละเมิดกฎเกณฑ์ของระบบไพร่ เช่นนี้ออกมาซ้ำแล้ว ซ้ำอีกใน พ.ศ. 2329, 2330, 2335² ไพร่เองก็ยังคงปฏิเสธกฎเกณฑ์ของระบบไพร่ กันมาก "ละราชการมุลนายเสีย ขอมหลบหนีไปแอบแฝงอยู่ด้วยเจ้าเมืองกรมการ ณ แขวงหัวเมืองบ้าง เพียวหลบหลีกขึ้นสองเข้าออกไปมาค้าขายท่ามาหากินโดยอิจฉารมณ ของตัวก็มีบ้าง"³ หรือ "อ้างเป็นทาสผู้มีชื่อ"⁴ ก็มีบ้าง

นอกจากการละเมิดกฎเกณฑ์ของระบบไพร่ดังกล่าวข้างต้นแล้ว หลังจากเสีย กรุงศรีอยุธยาได้มีการเคลื่อนย้ายทางสังคม (Social Mobility) อย่างกว้างขวาง ทั้งในแนวตั้งและในแนวนอนที่ทำให้เกิดปัญหาเกี่ยวกับมุลนายรุ่นใหม่ และปัญหาเกี่ยวกับ ไพร่ต่างชาติ ปัญหาเหล่านี้ทำให้การสถาปนาความคิดเพื่อช่วยจัดระเบียบและควบคุม สังคมมีความสำคัญยิ่งขึ้น

ปัญหาเกี่ยวกับมุลนายรุ่นใหม่

ในรัชกาลที่ 1 มุลนายส่วนใหญ่ทั้งที่เป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่ และขุนนางชั้นผู้น้อย เป็นมุลนายรุ่นใหม่ที่เข้ามาในระบบราชการแทนมุลนายรุ่นเก่าที่ถึงแก่กรรมหรือสูญเสีย

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 7/313 หนังสือเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ทูลเกล้าฯ ถวายอธิบายความประสงค์เดิมเรื่องเลขไพร่สม จ.ศ. 1247.

² "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 12, 16, 17, 21" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 720-721, 727-728, 728-729, 733-734.

³ "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 12" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 721.

⁴ "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 18" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 730.

อำนาจไปในคราวเสียดกรุงศรีอยุธยา ในสงครามคราวอื่น ๆ และในคราวเกิดเหตุจลาจลในท้ายรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี¹ นอกจากนี้การที่ "บุตรเล่ห์เหลี่ยมข้าราชการผู้มีชาติตระกูลเคยกทำราชการนั้นมีอยู่น้อย"² ก็ทำให้ต้องเอาคน "ไม่มีชาติตระกูล" มาเป็นขุนนาง ซึ่งทำให้มีขุนนางจำนวนมากที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเห็นว่า เป็น "คนทมิฬชาติชั่ว ไม่มีวิบุลยคุณและธรรมาสัยความลอยอกสู้อหรรู้คิดแลชอบไม่"³

มูลนายรุ่นใหม่ที่ยอมไม่คุ้นเคยกับแบบแผนขนบธรรมเนียมประเพณีที่คนในชนชั้นมูลนายแต่โบราณยึดถือปฏิบัติกันมา ขณะเดียวกันก็ไม่สามารถพัฒนาวัฒนธรรมของตนเองในฐานะที่เป็นชนชั้นมูลนายขึ้นมาใหม่ได้เร็วนัก ทำให้ขาดหลักการที่ชัดเจนในการที่จะมีความสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ทั้งในและนอกระบบราชการ ปัญหาดังกล่าวสะท้อนให้เห็นได้จากความขัดแย้งระหว่างมูลนายที่เป็น "ผู้ใหญ่" กับ "ผู้น้อย" คู่หนึ่งซึ่งต่างก็ได้ทำผิดธรรมเนียมความสัมพันธ์ทางสังคมของชนชั้นมูลนาย กล่าวคือ

...พญารามคำแหงเป็นแต่ผู้น้อย มิได้ควรระยำเกรงแก่ผู้ใหญ่ ทนงจิตรอิศระเคียรลอยชายเขาไปในจวนพญาศรีราชเคโซ แล้วขึ้นมือขามคีตะพญาศรีราชเคโซไป แลฝ่ายพญาศรีราชเคโซนั้นเป็นผู้ใหญ่ ถึงมาทะวาวพญารามคำแหงจะกระทำผิดดวงเกินประการใดก็รักดี ชอบแต่จะอดคงคความไว้ให้เสนาบดีว่ากล่าวให้ ถ้ามิสำเร็จกิจจึงไ้ไกรรบบังคมทูลตามท่วงนองความ นีพญาศรีราชเคโซโมหจิตร เขาชกเอาพญารามคำแหง... เป็นขุนนางผู้ใหญ่ไม่รักษาอิศริยยศอกใจ...⁴

¹เมื่อสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นแล้ว มีการแต่งตั้งขุนนางระดับต่าง ๆ ขึ้นใหม่จำนวนมากทั้งในราชธานีและหัวเมือง โปรดดู เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 18-26.

²"พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 38" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 764.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 765 และ "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 44", กฎหมายตราสามดวง, หน้า 772.

⁴"พระราชกำหนดเก่า มาตรา 22" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 735.

ปัญหาเกี่ยวกับ "วัฒนธรรม" ของชนชั้นมูลนายคงเป็นปัญหาสำคัญมากถึงกับพระมหากษัตริย์ต้องทรงตราพระราชกำหนดกฎหมายเพื่อนำมาทำตามแบบแผน และเน้นว่า "จะมีคดียกกันสิ่งใดให้ระงับค้ำโทะสะโมะหะเสีย...อย่าให้เสียยศเกียรติชนบแผนดินพระเจ้าอยู่หัว"¹

เข้าใจว่าปัญหาเกี่ยวกับมูลนายรุ่นใหม่ดังกล่าวมานี้คงเป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้ราชสำนักพยายามสถาปนาความคิดทางพุทธศาสนาเพื่อเป็นหลักการณ์ที่สมาชิกของชนชั้นมูลนายจะยึดถือเป็นหลักในการดำเนินชีวิต ทั้งในชีวิตส่วนตัวและในการมีความสัมพันธ์กับมูลนายด้วยกันและกับไพร่ซึ่งเป็นอนุาพระราชาราชกร ตัวอย่างที่ชัดเจนคือความในพระราชกำหนดที่ตราขึ้นในปีแรกของรัชกาลที่ 1 ว่า

...บรรดาเสวกามาตราชนบรสัตว...ผู้รักษาเมืองกรมการทั้งปวงให้ตั้งตำรังจิตรอยู่ในคฤหาสน์ทั้งสี่แลรักษาสี่ลสังนั้นใหม่บริสุทธ...ประการหนึ่งแต่ก่อนก็มีพระราชกำหนดห้ามไว้ว่าตาผู้ใดเสพสุราเหฺลนเบียบอน ไหลงพระราชาขญา...ฝ่ายชาวทูลองของคนแก่ก็มีฟังพระราชกำหนดห้ามชาวราชการคนใหม่ยังมีโคแจจ จึงทรงพระกรรณาทรัสสัง...²

ในสารตราที่มีไปถึงมูลนายในหัวเมืองก็เน้นหลักความสัมพันธ์กับราษฎรว่า "ให้พระวิจิตรรักษาสัตถ มีน้ำใจโอบอ้อมสมณะสีพร้าหมณพระราชาราชกร ไพรบ้านพลเมืองลูกค้ำวานิชให้อยูเยนเป็นสุข อย่าให้มีความโลภโลภเบียดเบียนฉ้อประบัตริ เอาพัศคุดองเงิน"³

การกำหนดหลักการณ์ในการดำเนินชีวิตและการปฏิบัติราชการของชนชั้นมูลนายรุ่นใหม่เป็นส่วนหนึ่งของการสถาปนาอุดมการณ์ของรัฐจากความคิดทางพุทธศาสนา⁴

¹ เรื่องเดียวกัน.

² "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 2" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 704.

³ หอสมุดวชิรญาณ หมุ่จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1148 เลขที่ 3 ชื่อห้องตรา เรื่องพระราชทานบำเหน็จความชอบแก่พระยาวิเสสสงคราม.

⁴ โปรดคุมที่ 4.

ปัญหาเกี่ยวกับไพร่ต่างชาติ

การขยายอาณาเขตนับแต่สมัยขุนบุรีนำไพร่ต่างชาติเข้ามาสู่พระบรมโพธิสมภารจำนวนมาก ไปร่ต่างชาติเหล่านี้มีหลายชาติหลายภาษา ส่วนใหญ่ถูกบังคับให้อพยพเข้ามา แล้วถูกจัดตั้งเข้าสู่ระบบไพร่ มีพันธกิจต่อทางราชการ เช่นเดียวกับไพร่ไทยทั่วไป การเข้ามาของไพร่ต่างชาติเหล่านี้เพิ่มความปั่นป่วนให้แก่ระบบไพร่มากยิ่งขึ้น

ไพร่ที่ถูกกวาดต้อนเข้ามาส่วนใหญ่เป็นชาวลาวจากหัวเมืองทางภาคเหนือและจาก "ปากโขงตะวันออก" ชาวเขมร และชาวมอญ รวมแล้วมีจำนวนหลายหมื่นคน เท่าที่พบหลักฐานคือใน พ.ศ. 2317 "ไพร่ลาวมาสู่พระบรมโพธิสมภารประมาณหมื่นหนึ่ง"¹ พ.ศ. 2321 ได้ชาวเขมรหมื่นเศษ² ปีต่อมาได้ครอบครัวลาวเวียง ลาวทรงคำ ไม่ทราบจำนวนแต่คงได้มามากเพราะโปรดฯ ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ในเมืองต่าง ๆ หลายเมือง คือ เพชรบุรี สระบุรี ราชบุรี จันทบุรี ตลอดจนหัวเมืองตะวันตก³ ใน พ.ศ. 2334 ได้ชาวมอญจากทวายจำนวนหนึ่ง⁴ และใน พ.ศ. 2346 ก็ได้ลาวเชียงแสนสี่พันเศษโปรดฯ ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่สระบุรีบ้าง ราชบุรีบ้าง⁵

การควบคุมแรงงานของไพร่ต่างชาติที่กระจายไปอยู่ตามเมืองต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้รัฐบาลยังคงใช้วิธีการ เช่นที่เคยทำมา คือการเลือกหัวหน้าเก่าของพวกเขาแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งของมุลนายในระบบศักดินา ทำหน้าที่ควบคุมไพร่ต่างชาติแก่ทางราชการ⁶

¹ กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำ..., หน้า 156.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 34.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 40.

⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 226.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 310.

⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, วัฒนธรรมการผูกมัดบรรณาการรัตนโกสินทร์, หน้า 107.

อย่างไรก็ตาม ไพร่ทางชาติที่ถูกต้องกว่าก่อน เข้ามานี้คงได้รับความทุกข์ยากแสนสาหัสจากการอพยพและจากการเริ่มต้นทำมาหากินในดินแดนที่ถูกกำหนดให้อยู่ นอกจากนี้ยังเข้ามาเป็นจำนวนมากในช่วงระยะเวลาอันสั้นคือประมาณ 30 ปีระหว่างปลายทศวรรษ 2310-2340 ทำให้ยากที่จะจัดระเบียบและความคุมให้อยู่ในความสงบเรียบร้อยได้ภายในระยะเวลาอันสั้น

นอกจากจะมีปัญหาเรื่องไพร่ทางชาติภายในราชอาณาจักรแล้ว ยังมีปัญหาเรื่องการกบฏของไพร่ในเมืองประเทศราชซึ่งกระทบกระเทือนต่อเสถียรภาพของระบบการเมืองแบบจักรวรรดิของรัตนโกสินทร์ ใน พ.ศ. 2334 เกิดกบฏเชียงใหม่ซึ่งตั้งตัวเป็นผู้เชี่ยวชาญรวมพวกชาในแถบหัวเมืองอีสานและฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ตีได้เมืองจำปาศักดิ์ ทางกรุงรัตนโกสินทร์ต้องส่งกำลังจากอุบลและยโสธรไปปราบ¹

จากปัญหาในระบบไพร่ดังกล่าวมาข้างต้นทำให้ชนชั้นนำเน้นพุทธศาสนาเป็นพิเศษ เพราะนับตั้งแต่ก่อนสมัยรัตนโกสินทร์แล้วที่การนับถือพุทธศาสนาหมายถึงการยอมรับกฎเกณฑ์ของความสัมพันธ์ทางสังคม และทำให้คนในราชอาณาจักรมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ช่วยลดปัญหาที่คนในราชอาณาจักรจะ "ไม่เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ไม่เป็นใจเดียวกัน ไม่ปลงงานเดียวกัน มีใจต่าง ๆ กัน"² จะเห็นได้ว่ามีพระโอยการ อาชญาหลวงระบุว่าถ้าไทยมอญอันเป็น "ไพร่ฟ้าข้าขอมชนทเสมา... เข้ารีตถือหย่างมฤดาภิฐีนอกพระศาสนา ท่านว่าผู้นั้นเปนเสี้ยนหนามในแผ่นดิน"³ ใน พ.ศ. 2306 ก็มีพระราชกำหนดความว่า

¹บุญช่วย ศรีสวัสดิ์, ราชอาณาจักรลาว (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2503) หน้า 438-439.

²ส่วนวนใน สังคีตยวงค์ ตอนที่เล่าถึงมูลเหตุของการเสียกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระวันรัตน์, สังคีตยวงค์, หน้า 407.

³"พระโอยการอาชญาหลวง มาตรา 13" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 480.

"ห้ามอย่าให้ไท มอญ ลาว ลอบลักไปของเสพเมณฑุธรรมด้วยแขกฝรั่งอังกฤษคลุมละลาญ
ซึ่งถือฝ่ายมิจนาทิจู...ให้ยู่ตามสัมมาทริธีย่าให้ระคนปนกัน ฝ่ายเจ้าหมุมุนายจะได้บ้าน
พะแนกแจกหมุไพรหลวงตามกฎบ้านพะแนกสำหรับแผ่นดินสควก"¹ ในสมัยธนบุรีมีเหตุการณ์
ที่แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าการไม่นับถือพุทธศาสนานำไปสู่การปฏิเสศกฎเกณฑ์ของสังคม
คือกรณีขุนนางที่เข้ารีตไม่ยอมเข้าร่วมในพระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา² สมเด็จพระเจ้า
กรุงธนบุรีจึงมีพระราชโองการใน พ.ศ. 2317 ห้ามไทยและมอญนับถือศาสนาอิสลามและ
คริสตศาสนา หากขัดขึ้นจะได้รับโทษถึงประหารชีวิต³

เนื่องจากการนับถือพุทธศาสนาหมายถึงการยอมรับกฎเกณฑ์ของสังคม ชนชั้นนำ
ในรัชกาลที่ 1 จึงพยายามสถาปนาความคิดทางพุทธศาสนาที่เป็นระบบและมีเอกภาพ เพื่อ
ให้หมุลนายรุ่นใหม่และไพร่ทั้งหลายได้ยึดถือร่วมกัน ความคิดทางพุทธศาสนาที่เป็นหลักการ
ของสังคมส่วนรวมนี้อาจมีส่วนช่วยจัดระเบียบและควบคุมสังคมได้มากในระหว่างที่กลไกของ
ระบบไพร่อ่อนแอ การนำคำสอนทางพุทธศาสนามาใช้เพื่อหวังไม่ให้คนละเมียดกฎเกณฑ์
ของสังคมนั้นปรากฏชัดในพระราชกำหนดฉบับหนึ่งซึ่งทรงอธิบายเรื่องศีลโดยละเอียด ทรง
ยกตัวอย่างศีลข้อที่ห้าว่า ห้ามลอบตัดป่าเรือนขึ้นเอาทรัพย์ ห้ามเอาที่บูกทองแดงปลอม
เงินทองจ้อประดับ ห้ามข่มเหงเรียกเอาช่วยบ่าวให้ล่าเหยื่อพิกัดอัตราเดิม ห้ามเบียดบัง
เอาทรัพย์และที่แดนเรือสวนไร่นา⁴ เป็นต้น

¹"พระราชกำหนดเกา มาตรา 55" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 695.

²"จดหมายเหตุคณะบาทหลวงฝรั่งเสส..." ประชุมพงศาวดาร เล่ม 23,
หน้า 122.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 117.

⁴"พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 36" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 758.

มูลเหตุที่ทำให้ชนชั้นนำในพุทธศาสนาแบบมุนขยนิยม

ความคิดทางพุทธศาสนาที่ชนชั้นนำในรัชกาลที่ 1 เน้นเพื่อเป็นหลักการของสังคม เป็นพุทธศาสนาแบบมุนขยนิยม ทั้งนี้นอกจากจะเป็นเพราะชนชั้นนำมีลักษณะของกรรมที่มากขึ้นแล้ว ยังมีปัญหาทางการเมืองอีกหลายประการที่ทำให้พุทธศาสนาแบบมุนขยนิยมได้รับการเน้นอย่างมาก

ชนชั้นนำในรัชกาลที่ 1 มีความจำเป็นต้องสถาปนาความคิดที่จะช่วยจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคม ศาสนาฮินดูและพุทธศาสนาแบบที่เน้นอิทธิฤทธิ์วิทยาคมไม่สามารถเป็นที่มาของความคิดที่จะทำหน้าที่ทางการเมืองเช่นนี้ได้ เพราะศาสนาฮินดูที่มีอิทธิพลอยู่ในสังคมไทยมีลักษณะของพิธีกรรมมาก หลักการจัดระเบียบสังคมของศาสนาฮินดูก็ไม่สอดคล้องกับโครงสร้างชนชั้นในสังคมไทย ส่วนพุทธศาสนาแบบที่เน้นอิทธิฤทธิ์วิทยาคมซึ่งมีพื้นฐานอยู่บนความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติก็ไม่มีแนวคิดในการจัดระเบียบสังคมที่เป็นระบบ

ปัญหาเกี่ยวกับผู้มีบุญหรือผู้เฒ่าซึ่งมีการกระทำอันเป็นอันตรายต่อพระราชอำนาจนับเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชนชั้นนำในพุทธศาสนาแบบมุนขยนิยมเพื่อลดอิทธิพลของพุทธศาสนาแบบที่เชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติลง กรณีเจ้าพระบางแสดงให้เห็นว่าพระสงฆ์ที่แสดงตัวเป็นผู้มีอำนาจฤทธิ์สามารถทำให้คนจำนวนมากเลื่อมใสจนตั้งตัวเป็นผู้นำทางการเมืองได้ ก่อนหน้าที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะเสด็จขึ้นปราบดาภิเษกเป็นพระมหากษัตริย์เพียงห้าปีก็เกิดเรื่องเกี่ยวกับมหาคาซึ่ง "ผู้คนหลงใหลเชื่อวามหาคามีบุญจริง จะชี้ข้างเฝ้าออกผู้คำขึ้นปราสาทสุริยาอมรินทร์... ทั้งผู้รับกรมการกรุงเก่าข้าราชการที่อยู่แขวงกรุงเก่าหลงเชื่อถือ"¹ ปรากฏวามหาคาถึงกับตั้งเสนาบดีตำแหน่งต่าง ๆ "ทั้งเคโซทัยนำจัตุสดมภ์ยังขาดแต่พระยายมราช"² ในรัชกาลที่ 1 ปัญหาเรื่องผู้เรียนความรู้

¹ กรมหลวงนรินทรเทวี, จดหมายเหตุความทรงจำ..., (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2516) หน้า 8-9.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 9.

อิทธิฤทธิ์อ้างตัวเป็นผู้มีบุญยังคงเป็นปัญหาที่สำคัญมาก ในตอนต้นรัชกาลเกิดเหตุการณ์
 "ไอ้เมือง ไอ้เกิด ไอ้เหลือ ไอ้มา ผู้พวกประตทรายแผ่นดิน ทั้งนี้แต่พื้นแปนเนรใหญ่...
 เทียวไปมาเรียนความรู้อิทธิฤทธิ์ น้ำใจก็จะกำเริบไค้เพื่อนฝูงแล้วจะคบกันทำร้ายแผ่นดิน"¹
 ใน พ.ศ. 2326 มีกฎพระสงฆ์หลายฉบับที่ตราขึ้นเพื่อป้องกันมิให้

...ภิกษุสงฆ์... ไปตั้งชุมชนนอนอยู่ทำมารักษาศีลภาวนา ทำกิริยาให้คนเลื่อมใส
 นุ่งถือ สำแดงความรู้วิชาอภิญญาอิทธิฤทธิ์ เป็นอุคริมนุชกรรมเบ่งกลโกหก ตั้งตัว
 ว่าผู้มีบุญ ว่าพบคนวิเศษมีวิชามาแต่ถ้ำเขา คิดจะเอาพวกเพื่อนชิงเอาราชสมบัติ
 ทำให้แผ่นดินแลพระศาสนาจลาจล... แลไอ้ผู้มีชื่อทั้งปวงที่มีโทษพยายบาทแลโลก
 เจตนาหาบุญมิไค้ ก็มีน้ำใจกล้าขึ้น เขาเป็นพวกพวกชวนกันกระทำประตทรายแผ่นดิน
 ถึงสามาพ...²

ความรุนแรงของปัญหาผู้มีบุญหรือผู้มีพิเศษสะท้อนให้เห็นจากการที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพยายามที่จะควบคุมพระสงฆ์ด้วยวิธีการต่าง ๆ นอกจากจะตั้ง
 พระสงฆ์เข้ามาอยู่ภายในพระราชอาณาของพระมหากษัตริย์แล้ว ยังทรงตรากฎพระสงฆ์
 อีกหลายฉบับเพื่อป้องกันการก่อกบฏของผู้มีบุญหรือผู้มีพิเศษ เนื่องจากสามเณรรักษาศีลเพียง
 10 ข้อ ทำให้การควบคุมเณรกระทำไค้ยากกว่าการควบคุมพระสงฆ์ ดังนั้นจึงทรงมีพระ
 บรมราชโองการว่า "ถ้าสามเณรรูปใด มีอายุสมควรจะอุปสมบทแล้ว ก็ให้บวชเข้าจำ
 เรียนคัมภีร์วิปัสณาการะ อย่าให้เทียวไปมาเรียนความรู้อิทธิฤทธิ์ให้ผิดทุระทั้งสองไป
 น้ำใจก็จะกำเริบไค้เพื่อนฝูงแล้วจะคบกันทำร้ายแผ่นดิน"³ พระสงฆ์ที่เล่าเรียนทางค่าน
 ธรรมเนียมมีโอกาสตั้งตัวเป็นผู้มีบุญหรือผู้มีพิเศษให้คนเลื่อมใสไค้มาก ทรงป้องกันโดยมีพระ
 บรมราชโองการว่า

¹"กฎพระสงฆ์ มาตรา 2" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 548.

²"กฎพระสงฆ์ มาตรา 3" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 549.

³"กฎพระสงฆ์ มาตรา 2" กฎหมายตราสามดวง, หน้า 548.

ผู้นำฝ่ายราชอาณาจักรประสพปัญหาในการควบคุมสามเณรมากกว่าพระสงฆ์
 เพราะสามเณรรักษาศีลเพียง 10 ข้อ แต่พระสงฆ์รักษาศีล 227 ข้อ.

... แม่นมาจะมีปฏิรูปารณาจะหาที่อยู่อันสบายสมควรแก่พระกำมุธานก็ดี ก็ยอมชักชวนเพื่อนพรหมจารีบริวารศรัทธาด้วยกัน สามสิบบาง สี่สิบบาง หาสิบบาง... ไปเป็นพญาณ อนึ่ง จะทำผิดชอบประการใด จะใดเอาตัวผู้กระทำผิดแลชอบนั้นโดยง่าย... หาอันร้ายในพระศาสนาใด...¹

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตระหนักดีว่าถ้าหากอนุาประชาราษฎรทั้งปวงไม่พากัน "นับถือคัมภีร์ประณิบัติไอโกหก แม่นถึงพวกไอโกหกจะคบคิดกันทำประหศร้ายสักเท่าใดก็ไม่สำเร็จ แต่จะพากันตายพินาศนิบหายสิ้นโคศเฒ่าพันธุ์เป็นอันรายไปเอง"² ทำให้ทรงพยายามสถาปนาพุทธศาสนาแบบมนุษยนิยมแก่อนาประชาราษฎรทั้งปวง เพื่อไม่ให้ราษฎรเสื่อมใส่นับถือพระสงฆ์สามเณรที่หังตัว เป็นผู้วิเศษหรือผู้มีบุญ นอกจากนี้แม่แต่มูลนายซึ่งมีหน้าที่ควบคุมแรงงานไพร่ก็ยังพากันเสื่อมใส่มูลนายคัง เช่นกรณีมหาดา ยิงทำให้มีความจำเป็นต่องเนนพุทธศาสนาแบบมนุษยนิยมมากยิ่งขึ้น

สำหรับพระภิกษุสงฆ์สามเณร นอกจากจะต้องป้องกันไม่ให้เรียนความรู้อิทธิฤทธิ์วิหยาคสมแล้ว ยังจำเป็นต่องสถาปนาพุทธศาสนาแบบมนุษยนิยมเพื่อจะให้พระสงฆ์ถือเป็นหลักในการปฏิบัติสมณกิจให้ถูกต้อง

✓ อนึ่ง สังคมในรัชกาลที่ 1 ประกอบด้วยคนต่างชาติจำนวนมาก ซึ่งมีวัฒนธรรมแตกต่างกัน ถึงแม้ว่าส่วนใหญ่ของคนต่างชาติเหล่านั้นจะนับถือพุทธศาสนาเหมือนกัน แต่พุทธศาสนาที่นับถือย่อมแตกต่างกันอยู่มากเนื่องจากอพยพมาจากที่ต่าง ๆ กัน ด้วยเหตุนี้การเนนพุทธศาสนาแบบมนุษยนิยมเป็นหลักการของสังคมโดยส่วนรวม จะช่วยเสริมสร้างให้มีเอกภาพทางความคิดมากขึ้น และนำไปสู่การยอมรับกฎเกณฑ์ของสังคมร่วมกันมากขึ้นด้วย

✓ เท่าที่กล่าวมานี้อาจสรุปได้ว่าชนชั้นนำในรัชกาลที่ 1 เนนความคิดทางพุทธศาสนาแบบมนุษยนิยม เพื่อสร้างสิทธิธรรมแก่ระบบการเมืองที่ได้รับการสถาปนาขึ้นใหม่และแก่ผู้

¹"กฎพระสงฆ์ มาตรา 3" กฎหมายตราสามดวง , หน้า 549.

²"กฎพระสงฆ์ มาตรา 3" กฎหมายตราสามดวง , หน้า 551.

ปกครอง เพื่อเน้นความสัมพันธ์ระหว่างคณะสงฆ์กับพระราชาณาจักรในลักษณะที่จะเอื้อ
ให้ฝ่ายพระราชาณาจักรควบคุมดูแลคณะสงฆ์ได้มากขึ้น และเพื่อทำหน้าที่จัดระเบียบ
และควบคุมสังคมในระหว่างที่มีปัญหาในระบบไพร่

ความคิดทางพุทธศาสนาที่ได้รับการเน้นเพื่อผลดังกล่าวข้างต้นนี้ ได้รับการ
สถาปนาขึ้นเป็นระบบจนกลายเป็นอุดมการณ์ของรัฐ

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย